

نوع مقاله: پژوهشی

شخصیت‌های تفسیری حوزه علمیه قم در سده اخیر*

ابوذر تشکری صالح / استادیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

s.fajr@yahoo.com

 orcid.org/0009-0008-9559-7909

دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۴ - پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۴

چکیده

این مقاله به معرفی شخصیت‌های مهم تفسیری حوزه علمیه قم در سده چهاردهم شمسی با هدف شناساندن چهره علمی و آثارشان و ترویج دستاوردهای تفسیری حوزه قم در سده اخیر می‌پردازد. پژوهش با شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تاریخی انجام شده و دامنه آن محدود به افرادی است که طی صد سال اخیر تحصیلات تفسیری آنها در حوزه علمیه قم بوده یا با اقامت در این حوزه، به تدریس یا نگارش تفسیر پرداخته‌اند، جز پنج تن از مفسران (علامه طباطبائی، آیت‌الله جوادی، آیت‌الله مصباح، آیت‌الله سبحانی و آیت‌الله مکارم) که شخصیت و آثار هر یک از این بزرگواران در مقالات دیگری مستقلاً معرفی شده است. حاصل بررسی نشان می‌دهد که طی سده اخیر در حوزه علمیه قم، دانشمندان فاضل زیادی در دانش تفسیر پرورش یافته و با تولید حجم گسترده‌ای از آثار تفسیری فاخر، کارنامه افتخارآمیزی را برای حوزه قم در سده چهاردهم رقم زده‌اند که می‌تواند برای نسل فعلی حوزه و آینده سرمشق خوبی باشد.

کلیدواژه‌ها: شخصیت‌های تفسیری، حوزه علمیه قم، مفسران سده پانزدهم، آثار تفسیری، فعالیت‌های قرآنی.

شهر مقدس قم و حوزه کهنسال آن، از دیرباز مهد ظهور شخصیت‌های علمی بسیاری بوده است که در جهت تبیین معارف قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام و انتقال آن به نسل‌های بعدی سهمی به‌سزا داشته‌اند. یکی از درخشان‌ترین برهه‌های تاریخ این شهر و حوزه‌اش در ادای دین به ساحت قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام، دوران احیا و بازتأسیس حوزه علمی قم به دست با کفایت مرحوم آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری مدظله العالی و بعد توسعه آن به دست شاگردان ایشان و بزرگان و فضیلتی نسل بعدی در صد سال اخیر بوده است.

در این مقاله با روش بررسی توصیفی - تاریخی شخصیت‌های تفسیری صد سال اخیر حوزه علمی قم، به جز مفسران برجسته‌ای که در مقالات مستقل دیگری به آنان پرداخته می‌شود، معرفی و تلاش‌های تفسیری و دستاوردهای علمی آنان در این زمینه بیان و اجمالاً تحلیل می‌گردد. این مفسران یا خود پرورش یافته حوزه علمی قم در صد سال اخیرند یا اثر تفسیری و محصول کارشان به حوزه قم تعلق دارد، خواه نگارش آن آثار در این حوزه انجام گرفته باشد و یا حاصل برگزاری درس و جلسات علمی آنان در حوزه علمی قم بوده باشد.

در زمینه معرفی مفسران شیعی و تألیفات تفسیری آنها در سده چهاردهم به صورت عام، کتاب‌ها و مقالات فراوان و احیاناً پایان‌نامه‌هایی نگارش یافته که برخی از مهم‌ترین آنها به قرار زیر هستند: *دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی* (خرمشاهی، ۱۳۷۷)؛ *المفسرون حیاتهم و منهجهم* (ایازی، ۱۳۷۳)؛ *تفسیر و مفسران* (معرفت، ۱۳۷۹)؛ *طبقات مفسران شیعه* (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۷)؛ مقاله «تفسیر و تفاسیر شیعه در دایره المعارف تشیع» (شهیدی صالحی، ۱۳۶۰)؛ و *برخی مدخل‌های دایره‌المعارف قرآن کریم* (جمعی از پژوهشگران، ۱۳۸۲). این آثار علی‌رغم داشتن اطلاعات خوب و ارزشمند، اما با توجه به موضوع و هدف این مقاله که معرفی به‌روز و اجمالی از شخصیت و آثار تفسیری مفسران حوزه علمی قم در محدوده زمانی سده چهاردهم شمسی است، هیچ‌کدام وافی به مقصود نیستند و اثری مستقل و خاصی هم در این باره یافت نشد.

با توجه به فراوانی تعداد مفسران و محدودیتی که در نگارش مقاله از نظر حجم آن وجود دارد، چاره‌ای جز برگزیدن مهم‌ترین مفسران و اختصار و فشرده‌گویی در معرفی ایشان و آثار تفسیریشان نبود. از این رو، مجالی برای معرفی آن دسته از دانشوران حوزوی که تک‌نگاری‌هایی در تفسیر قرآن داشته‌اند، در این مقاله باقی نماند.

از جهت ترتیب معرفی مفسران سده، آن دسته از مفسرانی که رحلت کرده‌اند، بر حسب تقدم در تاریخ وفات و کسانی که اکنون در قید حیات هستند، بر اساس تقدم در تاریخ ولادت معرفی می‌گردند. در شناساندن هر یک از آثار تفسیری مفسران علاوه بر اشاره به تاریخ و چگونگی تکوین آن اثر، در صورت امکان به سبک نگارش و مشخصات کلی و مهم‌ترین ویژگی‌های ساختاری و محتوایی آن نیز در حد توصیف و یا اشاره اجمالی خواهیم پرداخت. اگر مفسری دارای آثار متعدد تفسیری است سعی شده بر حسب تاریخ تالیف آن آثار و در صورت نامعلوم بودن زمان تالیف، بر حسب تاریخ چاپ و نشرشان به ذکر شوند.

سید حسین شاه عبدالعظیمی (۱۲۷۶-۱۳۴۳ مطابق با ۱۳۱۵-۱۳۸۴ ق.)

نامبرده متولد شهرری است. در برخی منابع تاریخ تولد ایشان ۱۳۱۸ ق ثبت شده که ظاهراً صحیح نیست (ر.ک: استادی، ۱۳۸۹). پس از ده سال اشتغال به معلمی در این اثنا به خواندن دروس مقدماتی حوزه نیز پرداخته (زعفرانی‌زاده، ۱۳۷۵، ج ۲۶، ص ۴۹۳) و از کلاس تفسیر *آیت‌الله آقا میرسید علی حائری صاحب تفسیر مقتنیات الدرر بهره برده‌است* (استادی، ۱۳۸۹). وی سال ۱۳۰۹ وارد حوزه علمیة قم شده و تا ۱۳۲۲ در این حوزه تحصیل کرده، سپس به شهرری بازگشته و به تبلیغ و تفسیر قرآن پرداخته و در سال ۱۳۴۳ از دنیا رفته است (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۴۰۵).

تفسیر «اثنی‌عشری» در ۱۴ جلد به زبان فارسی شامل تفسیر همه آیات قرآن، مهم‌ترین اثر قرآنی اوست. این کتاب حاصل جلسات تفسیری ایشان در آستان حضرت عبدالعظیم حسنی است (همان) و طبق گفته خودش نگارش آن از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۳۹ به مدت ۳۶ سال ادامه داشته و در میانه کار، بعد از نگارش ۲۲ جزء قرآن، به مدت ۱۳ سال (۱۳۲۳-۱۳۳۶) وقفه‌ای ایجاد شده و سپس نگارش آن تا اتمامش ادامه پیدا کرده است (استادی، ۱۳۸۹).

این تفسیر، روشی تحلیلی و روایی دارد و به زبان ساده و قابل فهم برای عموم مردم نگارش یافته است (حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۶-۲۲). نویسنده در آغاز تفسیر هر سوره، نام‌ها و ثواب قرائت سوره و خواص آن را یاد می‌کند، سپس بعد از ذکر هر آیه، آن را به فارسی ترجمه نموده و به صورت مفصل به تفسیر آن می‌پردازد. او به شرح فصاحت و بلاغت و اعجاز آیه از نظر ادبی و جهات دیگر توجه دارد و از نظر فلسفی و عرفانی و کلامی و فقهی نیز به آیات می‌نگرد. منابع تحقیق و ارجاع او اکثراً شیعی است و بیشتر از تفاسیر، *مجمع البیان*، *منهج الصادقین*، *برهان*، *صافی* و *نورالتقلین* سود برده و برای استفاده از حدیث، به منابعی چون کتب اربعه، *بحارالانوار* و *وسایل الشیعه*، فراوان مراجعه کرده است (شهیدی صالحی، ۱۳۶۰، ج ۴، ص ۵۷۲).

سید مصطفی مصطفوی خمینی (۱۳۰۹-۱۳۵۶)

آقاسیدمصطفی فرزند رهبر فقید انقلاب، در قم متولد شد و از ۱۵ سالگی، تحصیل در حوزه علمیة قم را آغاز و مدارج علمی را تا مرحله عالی طی کرد. او در سال ۱۳۴۳ چند روز پس از پدر بزرگوارش دستگیر و به ترکیه و سپس همراه پدر به نجف تبعید شد و در حوزه علمیة نجف به تدریس فقه و اصول و تفسیر در سطح عالی و تألیف در این موضوعات پرداخت. اطلاعات خاصی درباره اساتید تفسیر ایشان در قم موجود نیست. وی در سال ۱۳۵۶ به صورت مرموزی در نجف رحلت کرد و در حرم امیرالمومنین علیه السلام مدفون گردید (شکوری، ۱۳۷۶).

مهم‌ترین اثر قرآنی سید مصطفی خمینی *تفسیر القرآن الکریم مفتاح أحسن الخرائن الإلهیة* (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ص ۱۰۰۸) در ۵ جلد به زبان عربی است که از ابتدای قرآن تا آیه ۴۶ سوره بقره را شامل می‌شود. این کتاب حاصل درس تفسیر ایشان در نجف اشرف است که همراه با تدریس و مباحثه، مطالب را خود، به رشته تحریر

درآورده‌اند (البته یادداشت‌های ایشان بعداً توسط یکی از شاگردان، آماده چاپ شده است؛ ر.ک: عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۷، ج ۴ ص ۴۷۹). ثبت بعضی تاریخ‌ها در متن نسخه دست نویس حاکی از آن است که این دوره تدریس و تحریر تفسیر از اواخر سال ۱۳۸۹ق (۱۳۴۸) آغاز گردیده و تا اوائل سال ۱۳۹۷ق (۱۳۵۵) ادامه داشته است. جامع بودن این تفسیر و پیروی از روشی کارآمد، موجب امتیاز آن از دیگر تفاسیر است. به لحاظ روشی در مجموع وی از چهار جنبه و منظر به بررسی آیات پرداخته است: ۱. مباحثی که موضوع آن قرآن است؛ مانند بحث قراءات، تاریخ نزول، رسم‌الخط و مسائل فقهی مربوط به کلمات قرآن و مسائل کلامی مانند تحدی و وجوه اعجاز. ۲. استفاده از علوم گوناگون در تفسیر؛ در این قسمت، تسلط نویسنده بر علوم گوناگون مانند لغت، صرف، نحو، معانی و بیان، کلام، فلسفه، عرفان، فقه، اصول، حروف و اعداد و توان وی در ایجاد ارتباط میان آیات و علوم، به خوبی مشهود است. ۳. استفاده از قرآن در علوم مختلف؛ ایشان در ذیل آیات به مسأله‌های علمی مربوط به آن مانند مسائل فقهی، اصولی، ادبی، فلسفی و کلامی اشاره و چگونگی ارتباط آیه به هر مسأله را بررسی می‌کند. ۴. از جنبه اخلاق و موعظه؛ در ذیل آیات به مباحث اخلاقی و موعظه‌ای متناسب با آن پرداخته شده است (ر.ک: خرمشاهی، ۱۳۷۷، ص ۱۰۰۹). به طور کلی در این تفسیر می‌توان اثبات معارف قرآن و تبیین آن، دفاع از عقاید و فهم اشارات و لطایف را جستجو نمود. شکل ارائه مطالب در این تفسیر، شباهت محسوسی به مباحث تفسیری امام خمینی علیه السلام دارد (لسانی فشارکی، ۱۳۷۶، ص ۱۱۸).

مرتضی مطهری (۱۲۹۸-۱۳۵۸)

استاد شهید مطهری در فریمان متولد شد. در دوازده سالگی به حوزه علمیه مشهد رفت و در سال ۱۳۱۶ عازم حوزه علمیه قم گردید. در اقامت پانزده ساله خود در قم از شخصیت‌های صاحب‌نظر در حوزه تفسیر همچون امام خمینی و علامه طباطبائی بهره گرفت. در سال ۱۳۳۱ به دلایلی از جمله مشکلات معیشتی به تهران مهاجرت کرد و به تدریس در مدرسه مروی و دانشکده الهیات و نیز تألیف و سخنرانی‌های عالمانه پرداخت. وی سرانجام توسط گروه منحرف فرقان در سال ۱۳۵۸ به شهادت رسید.

فعالیت تفسیری شهید مطهری اغلب به صورت جلسات سخنرانی عمومی بوده که بعد در قالب کتاب تنظیم و چاپ شده است. او در سال ۱۳۳۴ اولین جلسه تفسیر برای دانشجویان با تدریس در دانشکده الهیات دانشگاه تهران آغاز نمود (ر.ک: سامانه جامع استاد شهید مطهری). مهم‌ترین اثر تفسیری ایشان مجموعه ۱۴ جلدی *آشنایی با قرآن* به زبان فارسی شامل سلسله مباحث تفسیری وی در سال‌های قبل از پیروزی انقلاب و عمدتاً بین سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۷ش است. در جلد اول این مجموعه به عنوان مقدمه به مسائلی همچون زبان قرآن، مخاطب‌های قرآن، عقل از دیدگاه قرآن و... پرداخته است. مجلدات بعدی مربوط به تفسیر آیاتی از برخی سوره قرآن از جمله حمد، بقره، انفال، توبه، نور و تقریباً جزء سی‌ام قرآن است. ویژگی ممتاز این مباحث، توجه به مسائل و موضوعات فکری و

اجتماعی روز در خلال تفسیر آیات قرآن است که موجب تازگی و زنده بودن این مباحث گردیده است. ویژگی دیگر، بیان روشن و روان مفسر است.

البته به جز این اثر، چند بحث تخصصی در زمینه تفسیر موضوعی از قبیل نظام حقوق زن در اسلام، مسأله حجاب، عدل الهی، فطرت، جامعه و تاریخ در قرآن و شناخت از نظر قرآن و غیره نیز از استاد مطهری به جای مانده است. برخی معتقدند حجم استفاده از قرآن در آثار متعدد و سخنرانی‌های ایشان به قدری است که در صورت جمع‌آوری، یک دوره تفسیر کامل قرآن را شامل می‌شود (فغفور مغربی، ۱۳۷۸).

سید محمود علایی طالقانی (۱۲۸۹-۱۳۵۸)

مرحوم *آیت‌الله طالقانی* در طالقان متولد شد و مقدمات علوم حوزوی را نزد پدرش آموخت و در ده سالگی راهی قم شد. او تا ۱۳۱۶ (به جز مدت نسبتاً کوتاهی که به نجف رفت و بازگشت) به تحصیلات علوم اسلامی در حوزه قم پرداخت (طالقانی، ۱۳۹۰، ص ۱۵۱۴). در خلال سال‌های ۱۳۱۷-۱۳۱۸ به تهران بازگشت و در فضای گرایش جوانان به مکاتب الحادی، همت خود را مصروف ابلاغ پیام قرآن به جوانان و روشنفکران نمود (جعفری، ۱۳۷۵، ج ۳۰، ص ۵۳۷). مرحوم *طالقانی* از سال ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۳ کلاس‌های تفسیر خود را به صورت مخفی و آشکار در منازل و مجالس خصوصی در تهران آغاز کرد و از ۱۳۲۳ تا ۱۳۲۷ در مسجد مشورالسلطان و از ۱۳۲۷ تا ۱۳۵۷ به جز فواصلی که در زندان یا تبعید بود، در مسجد هدایت آن را ادامه داد. با دستگیری و بازداشت ایشان در خرداد ۱۳۴۲، او در زندان آنچه را از تفسیر قرآن در ذهن داشت نوشت و با انتقال این یادداشت‌ها به بیرون از زندان، جلد اول تفسیر *پرتوی از قرآن* در آبان (۱۳۴۲)، منتشر شد. حاصل مکتوب چهل سال تفسیر *آیت‌الله طالقانی*، کتاب ۶ جلدی *پرتوی از قرآن* به زبان فارسی است که از آغاز قرآن تا آیه ۲۴ سوره نساء (چهار جزء) در چهار جلد و جزء سی‌ام قرآن در دو جلد به چاپ رسیده است (جعفری، ۱۳۸۹، ص ۷۵). طبعاً مطالب تفسیری‌ای که به صورت شفاهی و یا در شکل یادداشت از ایشان به جای مانده، چون متکی به حافظه بوده، ممکن است برخی نکات آنها نادقیق و خطا و نیازمند مراجعه به منابع باشد (صادقی نیری، وجدی، ۱۳۸۹). این تفسیر با شیوه‌ای برگرفته از تفسیر *فی ظلال القرآن* سید قطب و مطالب مورد نیازی که از مطالعه تفسیر «*المیزان*» آنها را اخذ کرده، نگارش یافته است (معرفت، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۵۰۸).

برخی از ویژگی‌های تفسیر پرتوی از قرآن عبارت‌اند از:

۱. پرهیز از تکرار مطالب تفاسیر دیگر ۲. اکتفا به قدر ضرورت در نقل روایات ۳. اجتناب از اسرائیلیات در نقل داستانها و قصص قرآنی ۴. ورود به عرصه‌های مختلف علوم در راستای هدف هدایتی- تربیتی تفسیر ۵. استفاده از اشعار شاعران بزرگ ۶. تراوشات فکری و مطالب جدید برآمده از اندیشه مفسر ۷. نگاه نقادانه به مطالب مطرح شده و روایات مورد استناد ۸. تطبیق مسائل و احتیاجات روز با مضامین عالی قرآن ۹. سادگی و بی‌تکلفی تفسیر (صادقی نیری، وجدی، ۱۳۸۹).

تعدادی از مقالات و سخنرانی‌های قرآنی مرحوم طالقانی نیز در جلد اول مجموعه آثار ایشان تحت عنوان «درسهای قرآنی» به چاپ رسیده است.

سید محمد حسینی بهشتی (۱۳۰۷-۱۳۶۰)

مرحوم آیت‌الله بهشتی در اصفهان متولد و در ۱۳۲۱ وارد حوزه علمیه این شهر شد و همزمان با مقدمات حوزه، زبان انگلیسی را نیز آموخت. وی در سال ۱۳۲۵، برای ادامه تحصیلات حوزوی به قم رفت و پس از چندی در سال ۱۳۲۹ به تهران عزیمت کرد و پس از اخذ لیسانس از دانشگاه تهران به قم بازگشت و همراه با طی کردن مراحل عالی علوم اسلامی در حوزه علمیه، دبیر زبان انگلیسی در دبیرستان حکیم نظامی شد. وی پس از آن از دانشکده الهیات دانشگاه تهران به اخذ درجه دکتری نایل گردید. از مقاطع مهم زندگی ایشان اداره مرکز اسلامی هامبورگ آلمان در اروپا به مدت ۵ سال (۱۳۴۳-۱۳۴۹) است (حسینی بهشتی، ۱۳۸۶).

گراف نیست که مهم‌ترین دغدغه فکری شهید بهشتی را فهم قرآن و یافتن راه‌های عمل به آن در زندگی شخصی و اجتماعی بدانیم (پایگاه خبرگزاری بین‌المللی قرآن، ۱۴۰۱). او دارای آثاری قرآنی است که برخی در زمان حیات خودشان منتشر شده است (بی‌نام، ۱۳۸۶). مهم‌ترین اثر موجود قرآنی ایشان که محصول کلاس‌های تفسیر وی در آلمان و تهران است، بعد از شهادتشان جمع‌آوری و با عنوان «در مکتب قرآن» در ۶ جلد به زبان فارسی تدوین و در تیرماه ۱۴۰۱ رونمایی گردید (ر.ک: پایگاه بین‌المللی همکاری‌های خبری شیعه). مخاطبان این کلاسها در آلمان غالباً ایرانیان ساکن آن دیار اعم از بازرگانان، دانشجویان و ایرانیان مقیم، بوده‌اند و مخاطبان دوره تفسیری ایران شامل بازاریان مبارز، دانشجویان، طلاب و دیگر علاقه‌مندان به فهم قرآن بوده‌اند (ر.ک: پایگاه بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید دکتر بهشتی). محتوای مجلدات این مجموعه به ترتیب زیر است:

جلد اول: بحثی درباره روش برداشت از قرآن و تفسیر سوره حمد و سوره بقره تا آیه ۱۵۲ است.

جلد دوم: تفسیر آیات ۱۵۳ تا ۲۱۵ سوره بقره است.

جلد سوم: تفسیر آیات ۲۱۶ تا ۲۸۶ سوره بقره است.

جلد چهارم: تفسیر آیات اول تا ۱۱۰ آل عمران است.

جلد پنجم: تفسیر بخش‌های پراکنده‌ای از سوره‌های اعراف، انفال و توبه است.

جلد ششم: تفسیر بخش‌هایی از سوره‌های یونس، هود، یوسف، رعد، کهف، طه، انبیاء و حج است.

این مجموعه به لحاظ روش دسته‌بندی و اهمیت مباحث و به‌ویژه تفسیر قرآن به قرآن، مشابهت زیادی با روشی دارد که استادش، مرحوم علامه طباطبائی در میزان به کار بسته است (پایگاه خبرگزاری بین‌المللی قرآن، ۱۴۰۱).

شهاب‌الدین اشراقی (۱۳۰۴-۱۳۶۰)

ایشان در قم متولد شد و بعد از اتمام دوره دبیرستان وارد حوزه علمیه قم گردید. او تفسیر را از پدرش آموخت (ر.ک:

پرتال امام خمینی ره). در میان آثار متعدد، مهم‌ترین اثر قرآنی وی تفسیر فارسی «سخن حق» در ۵ جلد است. این کتاب در سال‌های ۱۳۵۴-۱۳۵۸ تألیف شده است. مهم‌ترین ویژگی ظاهری این اثر، گستردگی و تراکم مطالب آن است. این تفسیر فقط تا آیه ۱۵۵ سوره آل عمران ادامه پیدا کرده و جلد چهارم آن که احتمالاً به تفسیر آیات ۲۱۵ تا آخر سوره بقره تعلق داشت به هر دلیل هرگز به چاپ نرسید (اشراقی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۲۸-۲۲).

اصلی‌ترین ویژگی‌های این اثر را می‌توان در چند نکته خلاصه کرد:

۱. تکیه بر قرآن؛ لذا این تفسیر را می‌توان تفسیر قرآن به قرآن دانست ۲. توجه به ظواهر قرآن در فهم آیات
۳. ساده نویسی و پرهیز از به‌کارگیری اصطلاح‌های علمی جز در موارد ضرورت ۴. پرداختن به نکات ادبی و لغوی در ابتدای هر بخش ۵. عنایت به براهین عقلی و شواهد ملموس ۶. نقد و انتقاد و بحث و تحقیق در کلام محققان
۷. بیان نظم آیات و ختم هر بخش به جمع‌بندی (همان).

محمد ثقفی تهرانی (۱۲۷۳-۱۳۶۴ مطابق با ۱۳۱۳-۱۴۰۶ ق)

ایشان در تهران متولد شد و در سال ۱۳۰۱ شمسی (۱۳۴۱ ق) برای تحصیل علوم اسلامی به حوزه علمیه قم مهاجرت کرد و پس از ۷ سال علم آموزی به تهران بازگشت و تا پایان عمر در این شهر ساکن شد و به امامت جماعت و تبلیغ دین مشغول گردید (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۷، ج ۵ ص ۱۲۸؛ پرتال امام خمینی ره).

مهم‌ترین اثر تفسیری او کتاب «روان جاوید در تفسیر قرآن مجید» در ۵ جلد به زبان فارسی و شامل کل قرآن است. آغاز تألیف این کتاب، مطابق اشاره مؤلف در ابتدای اثر (ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸، ج ۱، پیشگفتار ص ۱۹)، ماه رمضان سال ۱۳۶۰ ق بوده و بعد از وقفه‌ای چند ساله، با تمجید امام خمینی علیه السلام و تشویق ایشان از این کار (همان، ص ۱۳) ادامه نگارش تفسیر را پی گرفته و سرانجام در ۱۳۴۲ به پایان رسانده است. استادش *آیت‌الله سید ابوالحسن رفیعی قزوینی* که خود نیز دارای آثار تفسیری است، در تقریظی بر این تفسیر، آن را ستوده است و مولف را به ادامه تألیف کتابش تشویق کرده است (بی‌نام، ۱۳۶۴). به اعتراف نویسنده و گواهی متن کتاب، در بیان تفسیر آیات توجه زیادی به مطالب تفسیر صافی کرده است (ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸، ج ۱، پیشگفتار ص ۱۹). یوسف ایروانی، مصحح این کتاب در یادداشتی، مزایایی را برای این تفسیر بیان می‌کند که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱. اشمال بر تحقیقات نو ۲. دربرداشتن بررسی‌های فقهی در امور مورد ابتلای عموم مردم ۳. تطبیق استادانه ظواهر آیات با ظواهر اخبار معارض ۴. جمع بین روایات مختلف تفسیری بر پایه روش فقهی و ذوق ادبی
۵. ساده‌نویسی در عین برخورداری از معانی بلند ۶. شرح و بیان تفسیر شریف صافی ۷. تفسیر مستقل هر آیه با نظمی جامع که مانع از ملالت خواننده می‌شود (همان، ص ۱۶).

مرتضی حائری یزدی (۱۲۹۵-۱۳۶۴)

آیت‌الله آقا شیخ مرتضی پسر ارشد مؤسس حوزه علمیه قم در سده اخیر مرحوم آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم

حائری یزدی است. وی در اراک به دنیا آمد و در شش سالگی همراه پدر به قم هجرت کرد و پس از تحصیلات عمومی به تحصیل در حوزه علمیه قم مشغول شد و مدارج علمی را تا اجتهاد طی کرد. ایشان، علاوه بر تدریس فقه و اصول، جلسات تفسیر قرآن نیز داشت (دانشنامه ویکی‌فقه). مقالات «استدلال در قرآن»، «تفسیر سوره کوثر»، «تفسیر سوره مَسَد» و تفسیر چند آیه از قرآن کریم، از جمله «آیه مودت»، «آیه بلاغ»، «آیه نور» و «آیه خلافت» از آثار تفسیری و قرآنی اوست. مجموعه این تألیفات، در اولین جلد نشریه آفاق نور چاپ شده است. «پرتوی از انوار آسمانی» عنوان برای سلسله مقالات اوست که در نخستین شماره‌های مجله مکتب تشیع در موضوع اعجاز قرآن چاپ شده و صورت کامل‌تر آنها را برادرش، مهدی حائری یزدی، با نام «علوم قرآن» به چاپ رسانده است. علاوه بر این ایشان به تفسیر سوره حمد نیز پرداخته که با عنوان «مباحثی در تفسیر سوره حمد» در دوازده شماره نشریه کتابخانه عمومی مسجد اعظم قم، از ۱۳۴۴ تا ۱۳۴۵ش منتشر شده است (همان).

محمدبن حبیب‌الله سبزواری نجفی (۱۲۷۹-۱۳۶۷ مطابق با ۱۳۱۸-۱۴۰۹ ق)

تولدش در فرُومَد (روستایی از توابع شهرستان سبزواری) بود و پس از آموختن مقدمات علوم دینی، برای ادامه تحصیل به مشهد مقدس و در سال ۱۳۰۵ش (۱۳۵۴ق) به کربلا و سپس نجف مهاجرت کرد و در سال ۱۳۳۹ش (۱۳۸۰ق) به ایران مراجعت و سه دهه آخر عمرش را تا ۱۳۶۷ش (۱۴۰۹ق) در قم سکونت اختیار گزید (ر.ک: ایازی، ۱۳۷۸، ص ۱۵۹).

آثار قلمی وی منحصر به دو تفسیر به زبان عربی است یکی «*الجدید فی تفسیر القرآن*» در هفت جلد و دیگری «*رشداد الی تفسیر القرآن*» در یک جلد که خلاصه تفسیر الجدید است. ایشان در تألیف الجدید که آغازش در نجف و تکمیل آن در قم بوده و نیز تدوین «الارشاد»، از مشورت‌های علامه طباطبائی بهره برده است (ر.ک: دانشنامه ویکی‌فقه، مدخل محمد سبزواری نجفی). با این اوصاف آغاز نگارش تفسیر الجدید باید حدوداً اواخر دههٔ هفتاد قرن چهاردهم قمری (حدود سال‌های ۱۳۳۸ یا ۱۳۳۹) باشد.

با التزام به رعایت اختصار در نگارش متن تفسیر، مفسر شیوه‌ای که در پیش گرفته، غالباً توضیح جمله‌ها و کل کلام و تبیین پیام آیه است بدون پرداختن به مفردات، اعراب یا لغت آن، مگر در جاهایی که واژه‌های مشکل و غریب قرآن مطرح بوده است. در تفسیر «*الجدید*»، وی به منابع تفسیری ارجاع نمی‌دهد. همچنین این تفسیر فاقد مقدمه‌ای در بیان مباحث نظری تفسیر یا علوم قرآن و روش تفسیر است. در هر قسمت، چند آیه می‌آورد و مطالبی در فضیلت سوره و آیه و مکی یا مدنی بودن سور و آیات ذکر می‌کند. سپس آیه را به صورت تحلیلی توضیح می‌دهد و در مواردی برای توضیح بیشتر یا تأکید بر معنایی خاص، به روایات اشاره می‌کند. در مجموع، *تفسیر الجدید* تفسیری است فشرده و مفید با نثری روان و مناسب با سطح عموم (ایازی، ۱۳۷۸، ص ۱۶۰).

امام خمینی: سیدروح‌الله مصطفوی (۱۲۸۱-۱۳۶۸)

امام خمینی در خمین متولد شد و در زادگاهش تحصیل علوم اسلامی را نزد دایی و برادر بزرگترش آغاز کرد و سپس در سال ۱۲۹۹ برای تکمیل تحصیلات و بهره‌گیری از محضر آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری به اراک رفت و پس از توفقی کوتاه در آن دیار همزمان با عزیمت آیت‌الله حائری به قم، ایشان نیز به قم عزیمت کرد و تا زمان تبعید در سال ۱۳۴۳ ش در قم ماند. در دوران ۱۳ ساله تبعید در شهر نجف هم با اصرار طلاب، درس‌های ایشان ادامه یافت (پایگاه جامع امام خمینی ع). از امام درس مستقلى در تفسیر قرآن تا قبل از پیروزی انقلاب گزارش شده است، اما بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایشان در سال ۱۳۵۸ با برگزاری چند جلسه تفسیر در سطح عمومی از طریق رادیو و تلویزیون، تفسیر قرآن را به صورت همگانی مطرح ساخت. این جلسات تفسیر مشتمل بر جنبه‌های عرفانی و حکمی سوره فاتحه و علق بود که تاکنون بارها به چاپ رسیده است (ایازی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۵۳). این اثر اولین بار در سال ۱۴۰۰ قمری مصادف با ۱۳۵۸ شمسی در قم در ۱۳۱ صفحه چاپ و منتشر گردید.

دیگر مباحث معارف قرآنی و تفسیری امام خمینی به زبان فارسی در دو مجموعه یک جلدی و پنج جلدی جمع‌آوری شده است. اولی با عنوان «تفسیر و شواهد قرآنی در آثار امام خمینی» در سال ۱۳۸۲ منتشر شده و مجموعه پنج جلدی با عنوان «تفسیر قرآن مجید برگرفته از آثار امام خمینی» در سال ۱۳۸۸ ش منتشر شده است (ناشر هر دو اثر، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی بوده است). هر دو مجموعه ناظر به مباحث و نکات تفسیری و تطبیق و استشهادهای حضرت امام در آثار گفتاری و نوشتاری ایشان (به جز آثار فقهی و اصولی) است و به ترتیب سوره‌های مصحف از فاتحه‌الکتاب تا ناس تنظیم گشته است. از مجموعه پنج جلدی، جلد اول این اثر با عنوان مقدمات، به بررسی زندگی عمدتاً علمی و جایگاه قرآن در اندیشه امام خمینی و شیوه‌ها و مبانی تفسیری و تأویلات عرفانی ایشان و مانند آن پرداخته است. اما چهار جلد دیگر تماماً متعلق به مباحث تفسیری ایشان است که بر اساس ترتیب سوره‌ها در مصحف تنظیم شده است. از آنجا که فقط در سوره‌های حمد، توحید و قدر، امام مطالب تفسیری را به صورت پیوسته بیان کرده و مطالب تفسیری دیگر سوره‌ها از لابه‌لای آثار ایشان انتخاب شده، لذا اصل مطالب عموماً پیوستگی لازم را نداشته و تدوین‌کنندگان این مجموعه سعی شده با هدف پیوستگی میان فرازاها با توضیحات مقدماتی و جمع‌بندی و گزارش، حتی‌المقدور تقطیع میان تفسیر آیات برطرف کنند (همان، ص ۲۲-۲۴).

محمدحسین اویسی (۱۲۹۷-۱۳۶۹)

وی در قزوین متولد شد و مقدمات علوم اسلامی را در زادگاه خود فراگرفت. حدود سال ۱۳۳۲ ش به قم هجرت کرد. اویسی سال‌ها در محضر علامه طباطبائی شاگردی کرد به طوری که در سال‌های آخر اقامتش در قم، از اصحاب نزدیک ایشان محسوب می‌گشت. در سال ۱۳۴۰ ش به قزوین بازگشت و از آن زمان تا آخر عمر در مسجد حلیمه خاتون در شب‌های ماه رمضان برای شاگردان خود و طبقات مختلف مردم درس تفسیر می‌گفت و این مجلس تفسیر از باشکوه‌ترین و پرجمعیت‌ترین مجالس تفسیر در قزوین محسوب می‌گشت.

مهم‌ترین اثر تفسیری او «تفسیر اویسی» است که آن را به زبان فارسی نوشته است. او این اثر را با بهره‌گیری از روایات و تفاسیر کهن از جمله تفسیر فخر رازی و نقل اقوال حکماء و عرفاء و استشهاد به اشعار، در چند مجلد در مدت سی سال جمع و تألیف نموده است. نسخه اصل آن به خط مؤلف در کتابخانه شخصی وی در قزوین محفوظ است (شهیدی صالحی، ۱۳۶۰، ج ۴، ص ۵۷۷ و ۵۸۸).

محمدباقر ملکی میانجی (۱۲۸۵-۱۳۷۷)

ایشان در توابع میانه متولد شد و مقدمات و سطوح عالی تحصیلات حوزوی را در میانه و سپس به مدت ۱۳ سال در حوزه علمیه مشهد طی کرد (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۲۱۴-۲۱۵). او در درس معارف قرآنی آیت‌الله میرزا مهدی غروی اصفهانی حضور یافت و در شمار برجسته‌ترین شاگردان ایشان درآمد (انصاری قمی، ۱۳۸۸، مدخل محمدباقر ملکی میانجی). مرحوم ملکی میانجی پس از تحصیل به زادگاهش برگشت و حدود ۱۵ سال به تبلیغ دینی و مبارزه با ناهنجاری‌های سیاسی و فرهنگی مشغول شد. وی در سال ۱۳۳۷ به حوزه علمیه قم عزیمت کرد و در کنار تدریس فقه و اصول، به تدریس تفسیر پرداخت و تا پایان عمر در قم اقامت داشت (ر.ک: دانشنامه ویکی فقه، مدخل محمدباقر ملکی میانجی).

مهم‌ترین آثار تفسیری مرحوم ملکی میانجی عبارت‌اند از:

۱. «مناهج البیان فی تفسیر القرآن» در ۶ جلد و به زبان عربی، حاصل درس‌های تفسیر قرآن از سوی ایشان در اوان ورود به حوزه علمیه قم است. نخستین جلد این کتاب، مربوط به تفسیر سوره فاتحه کتاب در سال ۱۳۷۱ش (۱۴۱۳ق) منتشر شده است (ر.ک: دانشنامه ویکی نور، مدخل محمدباقر ملکی میانجی). روش تفسیری ایشان اجتهادی مبتنی بر بهره‌گیری از آیات قرآن و روایات (از جمله صحیفه سجاده‌یه) و احیاناً عقل است. مرحوم ملکی، از تربیت‌یافتگان مکتب معارفی خراسان یا مکتب تفکیک و از مخالفان دخالت دادن مسائل فلسفی و عرفانی در مباحث دینی است. از آنجا که تفسیر مناهج موجز است، طبعاً تفسیر آیات در آن به شکل گذرا مطرح و پیگیری شده است (دانشنامه ویکی فقه، همان).

۲. کتاب دیگر وی «بدائع الکلام فی تفسیر آیات الاحکام» که در یک جلد و به زبان عربی به تفسیر آیات مربوط به «طهارت» و «نماز» بوده و نیز «شفاعت» پرداخته است.

علی صفای حائری (۱۳۳۰-۱۳۷۸)

مرحوم علی صفائی معروف به عین صاد در قم متولد و در سیزده سالگی وارد حوزه علمیه قم شد. از ویژگی‌های قابل توجه او اتمام دروس سطح حوزه در حدود سه سال و مطالعه گسترده ادبیات و آشنایی با تاریخ ادبیات ایران، عرب، ژاپن، چین، یونان، اسپانیا، آفریقا، آمریکای لاتین و کشورهای غربی در چهارده سالگی بود (دانشنامه ویکی فقه، مدخل علی صفای حائری). از ایشان تاکنون آثاری در تفسیر قرآن منتشر شده است؛ از جمله:

۱. «تطهیر با جاری قرآن»: در سه جلد حاوی تفسیر جزء سی‌ام و سوره بقره، آل عمران، مدثر و برخی دیگر از سوره قرآن. از مسائل قابل توجه در این تفسیر توجه ویژه به هدف‌شناسی دانش تفسیر است. او تأکید دارد که تفسیر باید نمونه‌ها و مصداق‌های پنهان و یا رابطه‌ها و هماهنگی‌های نهفته را توضیح دهد (پایگاه راسخون، مدخل معرفی تفسیر تطهیر با جاری قرآن).

۲. «صراط؛ دیداری تازه با سوره حمد»^۳. «رشد دیداری تازه با سوره عصر»^۴. «حیات برتر؛ معاد از منظر قرآن»^۵. «روش برداشت از قرآن».

محمد کرمی حویزی (۱۳۰۰-۱۳۸۱ مطابق با ۱۳۴۰-۱۴۲۳ق)

مرحوم آیت‌الله کرمی در نجف و در میان خانواده‌ای اهل علم از اهالی خوزستان زاده شد. تا ۲۱ سالگی در حوزه نجف تحصیل کرد (سبحانی، ۱۳۸۲) و سپس در جریان جنگ جهانی دوم به خاطر شرایط پیش آمده و عللی که خود تفصیلاً بدانها پرداخته (کرمی حویزی، ۱۴۰۲، ج ۸، ص ۴۰۶ و ۴۰۷) به قم مهاجرت کرد و در مدرسه فیضیه ساکن شد. بعد از سی‌سال و اندی دانش‌اندوزی و تدریس و تألیف در قم، پس از وفات پدر و به اصرار بزرگان و علمای اهواز، به این شهر رفت و علاوه بر کار علمی، به خدمات دینی و اجتماعی پرداخت (بی‌نام، ۱۳۹۷).

ایشان از سال ۱۳۴۶ (۱۳۸۸ق) جلسات درس تفسیر خود را آغاز کرد (کرمی حویزی، ۱۴۰۲، ج ۸، ص ۴۲۱) که حاصل آن تألیف کتاب «تفسیر لکتاب الله المنیر» شامل کل آیات قرآن در هشت جلد به زبان عربی است. تدوین این تفسیر در ۲۱ دی ۱۳۵۹ (ربیع الاول ۱۴۰۱ق) پایان یافت (بی‌نام، ۱۳۹۷) و یک سال بعد منتشر گردید. شاید خلاصه‌ترین معرفی این تفسیر همان عبارت و جمله ثبت شده روی جلد آن است: «یحتوی هذا الكتاب علی مجموعة نفیسة من الأبحاث الفقهیة و الکلامیة و التاریخیة و الإجماعیة و الأدبیة و الإنتقادیة بصورة رائعة». کتاب با مقدمه‌ای کوتاه در زمینه مباحث علوم قرآن و بحث‌های تمهیدی تفسیر آغاز شده است. شیوه مفسر این‌گونه است که پس از ذکر آیه، بحث‌های لغوی و ادبی مختصر مربوط به الفاظ و سپس توضیح معانی آیات را می‌آورد و گاه روایاتی متناسب با تفسیر آیه را نقل می‌کند. در آیات احکام و مسائل عقیدتی و کلامی، به طور مختصر و بدون تعصب به موارد اختلاف بین شیعه و اهل سنت می‌پردازد. از نقل اسرائیلیات اجتناب می‌کند و لابه‌لای توضیح آیات، بحث‌های موضوعی فراوانی را مطرح می‌نماید (همان).

ابوالفضل داورپناه اردبیلی (۱۳۰۵-۱۳۸۴)

ایشان در اردبیل متولد شد و در سال ۱۳۱۹ در همان‌جا تحصیلات حوزوی را آغاز کرد و در سال ۱۳۲۴ به حوزه زنجان و سپس در ۱۳۲۶ به حوزه قم مهاجرت کرد. درباره مقدار دقیق تحصیل ایشان در قم اطلاعات دقیقی به دست نیامد ولی به نظر می‌رسد دست کم از سال ۱۳۲۶ تا ۱۳۳۲ مرحله دروس عالی را در این حوزه گذرانده و احتمالاً از جلسات درس تفسیر علامه طباطبائی بهره برده، لذا می‌توان او را به قید احتمال جزو مفسران سده اخیر

حوزه علمیه قم دانست. وی بعد از مدتی تحصیل در قم، به اردبیل برگشت و مشغول تدریس شد. اما سال ۱۳۳۲ به تهران رفت و تحصیلاتش را تا اخذ درجه دکتری در رشته الهیات دانشگاه تهران ادامه داد (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۰۳۴). علاقه او به قرآن و استخراج نکات ادبی باعث شد که از همان ایام جوانی به تدریس قرآن روی آورده و از سال ۱۳۲۶ (در ایام تعطیلات تابستان) به تدریس تفسیر قرآن در اردبیل بپردازد و از این طریق زمینه‌های تألیف تفسیر «نوار العرفان» را فراهم کند. این تفسیر مهم‌ترین اثر قرآنی اوست که به زبان فارسی نگارش و منتشر شده است. سرآغاز نوشتن این تفسیر را سال ۱۳۶۰ ذکر کرده و گویا در نظر داشت که آن را به شصت جلد برساند، اما عمرش کفاف نکرد و فقط تا جلد شانزدهم (پایان سوره انفال) موفق به نگارش آن شد.

کتاب با مقدمه‌ای در باره آشنایی با تفسیر و قرآن آغاز شده و نویسنده در ابتدای هر سوره، اطلاعاتی در زمینه تعداد حروف، کلمات، آیات، تعداد رکوع‌های سوره و بعد ترتیب نزول و ترتیب تنظیم سوره در فهرست ترتیبی سوره‌ها و مکی یا مدنی بودن آن ارائه می‌دهد؛ سپس آیات هر بخش را آورده، به ترجمه و شرح منظوم آنها توأم با نثر می‌پردازد (ر.ک: پایگاه راسخون).

این تفسیر در شمار تفاسیر عرفانی قرار می‌گیرد و از تجزیه و ترکیب و شرح معانی الفاظ و اشعار ادبی بهره می‌برد و مفسر معتقد است واقف بودن به لغت و ادب عربی، فهمیدن شأن نزول آیات قرآن، اطلاع از احوال عرب عصر پیامبر، دانستن آیات ناسخ و منسوخ و آشنایی با سنت پیامبر، مقدماتی هستند، که تا فراهم نشوند، استفاده از قرآن برای انسان مقدور نخواهد بود (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۲۹۴).

حسن مصطفوی (۱۲۹۷-۱۳۸۴)

مرحوم مصطفوی در تبریز متولد شد و از ۱۶ تا ۲۳ سالگی (۷ سال) در قم و از ۲۳ تا ۲۵ سالگی (۲ سال) در نجف به تحصیلات حوزوی پرداخت و سپس به قم مراجعت کرد و به مدت یک سال به تدریس تفسیر قرآن و علوم مرسوم حوزی مبادرت نمود و در ۲۶ سالگی به تهران عزیمت کرد و از آن زمان تا پایان عمرش را اکثراً در تهران سپری نمود (ر.ک: پایگاه مرکز نشر آثار علامه مصطفوی). مصطفوی آثار قرآنی متعددی از خود به جا گذاشته که دو اثر از بقیه مهم‌ترند:

۱. «تفسیر روشن»؛ این کتاب در ۱۶ جلد به زبان فارسی نوشته شده و یک دوره تفسیر کامل قرآن است. آغاز نگارش آن سال ۱۳۶۶ش بوده و پس از اتمام در سال ۱۳۸۰ش چاپ شده است. مفسر در آغاز کتاب در ۱۲ مقدمه به برخی مباحث پیرامون تفسیر و مبانی و شیوه‌های تفسیری به کار رفته در کتابش اشاره می‌کند. به عنوان مثال ایشان قائل است که اساساً تمام کلمات در قرآن در معنای حقیقی استعمال شده، و مجازی در قرآن وجود ندارد. وی از نقل اقوال و آرای مفسران پیشین شدیداً استنکاف می‌کند و نقل برخی از آنها را تکثیر شبهه و ایجاد حیرت و ضلالت می‌داند یا معتقد است که اگر مفسر دارای شرایط تفسیر کردن بود و از نورانیت باطنی و روحانیت تام و آگاهی علمی و ادبی برخوردار بود، به واقعیت و حق نزدیک خواهد شد و نیازی به نقل آراء تفسیری ندارد (ایازی، ۱۳۷۸، ص ۸).

ایشان، ترجمه و معنای واژه‌ها را در تفسیر روشن، از کتاب دیگرش «التحقیق فی کلمات القرآن» اخذ می‌کند و نیازی به مراجعه به کتاب‌های لغت دیگر نمی‌بیند (مصطفوی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۶). پس از ترجمه و توضیح مختصر آیات، تفسیری روشن و قاطع و تا حد امکان ساده از آیه ارائه می‌کند و بعد احادیث معتبر مربوط به آیه (در صورتی که حدیثی در ارتباط با آیه باشد) می‌آورد و در پایان به بعضی جهات ترکیب و اعراب اشاره می‌کند یا لطایف موجود در آیه را بیان می‌کند.

۲. «التحقیق فی کلمات القرآن»؛ این کتاب در ۱۴ جلد به زبان عربی نوشته و در سال ۱۳۶۲ش به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی ایران برگزیده شد (ر.ک: دانشنامه ویکی شیعہ، مدخل سید حسن مصطفوی). موضوع کتاب واژه شناسی کلمات قرآن از حیث ریشه و وضع لغوی و بعد کاربرد معنایی هر ماده در قرآن بر حسب آن معنای اصلی وضعی آن است (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۴۹۹).

۳. «تفسیر سوره حشر»؛ مجموعه ۵۸ سخنرانی از وی است که در دو جلد به چاپ رسیده است. ایشان کتابی هم با عنوان «روشن علمی در ترجمه و تفسیر قرآن مجید» تالیف کرده‌اند.

محمدهادی معرفت (۱۳۰۹-۱۳۸۵)

مرحوم آیت‌الله معرفت در کربلا به دنیا آمد. از پنج سالگی به مکتب رفت و پس از سپری کردن تحصیلات عمومی در همانجا وارد حوزه علمیة کربلا شد. وی سال ۱۳۴۰ش برای تحصیل سطوح عالی و خارج به حوزه علمیة نجف رفت و در سال ۱۳۵۱ش با فشار حکومت بعثی عراق، به اجبار آن کشور را ترک کرد و رهسپار ایران و حوزه علمیة قم گردید و تا آخر عمر در این حوزه به تحقیق و تدریس پرداخت (پایگاه مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور، مدخل شخصیت‌شناسی محمدهادی معرفت).

مهم‌ترین اثر تفسیری استاد معرفت، «التفسیر الأثری الجامع» به زبان عربی است که با همکاری دو گروه دهنفزی از سال ۱۳۷۹ مطالعات و تحقیقات لازم برای تالیف آن موضوع آغاز و بعد از مدتی فیش‌برداری کل طرح تا آخر قرآن به پایان رسید اما در زمان حیات وی این تفسیر فقط تا انتهای سوره بقره به قلم ایشان در شش جلد نگارش یافت و سال ۱۳۸۷ش منتشر گردید. البته ۱۱ جلد دیگر از این تفسیر اخیراً توسط تیم پژوهشی سابق در سال ۱۴۰۲ رونمایی شد. احتمالاً در صورت ادامه کار، این تفسیر به ۴۰ جلد برسد (رجایی، ۱۳۸۸). حدود ۲۵۰ صفحه از ابتدای جلد اول، مربوط به مباحث علوم قرآن و منطق تفسیر است و بقیه آن تفسیر سوره حمد و پنج جلد بعدی هم تفسیر سوره بقره است. این تفسیر مبتنی بر روش اجتهادی روایت محور است و مفسر با استفاده از محتوای روایات موجود درباره هر بخش از آیات، تفسیری اجمالی از آنها ارائه می‌کند و سپس روایات مربوط به هر بخش را پس از بررسی و ارزیابی‌های لازم می‌آورد (همان). ویژگی‌های این تفسیر می‌توان چنین برشمرد:

۱. اطلاع یابی آسان از روایات مربوط به هر آیه به جهت نوع چینش روایات ذیل آیات؛

۲. دسته‌بندی روایات از نظر مضمون و محتوا در یک موضوع؛

۳. اشتغال تفسیر بر روایات اهل سنت و حتی سخنان صحابه و تابعین، علاوه بر روایات شیعی؛

۴. تسهیل دسترسی به مصادر روایت یا کلام صحابه و تابعی.

مرحوم آیت‌الله معرفت به هنگام حضور در نجف در سال ۱۳۸۶ق (۱۳۴۵) به نگارش تفسیری با عنوان «*التفسیر الوسیط*» دست زد و تا آیه ۲۲۷ سوره بقره پیش رفت اما بعد از سه سال از ادامه کار منصرف شد و به نگارش کتاب «*اتمهید فی علوم القرآن*» روی آورد. ایشان بعداً هیچ گاه تمایلی به نشر آن نشان نداد. دست نوشته اولیه این کتاب در شش دفتر در کتابخانه شخصی ایشان محفوظ است (معرفت، ۱۴۰۳). آیت‌الله معرفت آثار تفسیری دیگری هم دارد که تک نگاری محسوب می‌شوند از جمله: *پرتو ولایت* (تفسیر آیات ولایت)، *تفسیر سوره حجرات*، *تنزیه انبیاء در قرآن*، *معارفی از قرآن*. شخصیت و آثار علوم قرآنی وی در مقاله مستقل دیگری از مجموعه مقالات همایش سده حوزه معرفی شده است.

علی‌اکبر فیض مشکینی (۱۳۰۰-۱۳۸۶)

مرحوم آیت‌الله مشکینی در توابع مشکین‌شهر متولد شد. بعد از مدت اندکی تحصیل در حوزه اردبیل، عازم حوزه علمیه قم شد و به مدارج عالی علمی نائل گردید. ایشان قبل از پیروزی انقلاب اسلامی در حوزه علمیه قم درس تفسیر پر جمعیتی داشت که حتی در دوران تبعید وی نیز ادامه پیدا کرد (پایگاه خبرگزاری موج، ۱۳۹۵). آیت‌الله مشکینی تألیفاتی چند در تفسیر قرآن دارند که مهم ترین آنها عبارت‌اند از:

۱. «*تفسیر روان*»؛ در ۸ جلد به زبان فارسی که پنج جلد نخست آن مشتمل بر هجده جزء اول قرآن است و مولف آن را با قلمی روان برای استفاده عموم به ویژه قشر جوان جامعه تحریر کرده و برای بهره‌مندی خواص و طلاب، مباحثی از قبیل صرف و نحو و برخی مطالب دیگر را بدان افزوده است. جلد‌های ششم تا هشتم آن را که متعلق به دوازده جزء آخر قرآن است، *آیت‌الله رضا استادی* بعد از رحلت ایشان به قلم خود اما به همان سیاق مجلدات قبل نگارش نمود و مجموعه این تفسیر به صورت کامل در ۱۳۹۲ش نشر یافت (مشکینی، استادی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۲۰).

۲. «*تفسیر مبسوط*» که از سایر آثار پراکنده مطبوع و غیرمطبوع تفسیری ایشان جمع‌آوری و در دو جلد چاپ شده است. جلد نخست، فراهم آمده از سه اثر قرآنی و تفسیری *آیت‌الله مشکینی* به زبان عربی است: اولی تفسیر آیات ۲۹-۹۷ سوره آل عمران است که پیش‌تر در سال ۱۳۵۸ش با نام «*تفسیر مبسوط*» منتشر شده بود؛ دومی تفسیر آیات ۱۲۷، ۱۳۵-۱۴۶، ۱۴۸-۱۶۲ و ۱۶۵-۱۷۶ سوره نساء و تفسیر سوره مائده، آیات ۱-۶۶ است.

۳. «*بحث قصیر حول نظریه التطور*» که در آن فرضیه «تکامل» داروینی ذیل تفسیر آیه ۵۹ سوره آل عمران، بر پایه قرآن و حدیث بررسی شده است. (ترجمه این رساله به فارسی پیش‌تر به صورت مستقل منتشر شده بود). جلد دوم، به تفسیر سوره‌های «فاتحه»، «بقره»، «لقمان» و «ص» اختصاص دارد که «*تفسیر سوره صاد*» به صورت

کتاب در سال ۱۳۵۹ش و «تفسیر سوره لقمان» به صورت سلسله مقالات در ماهنامه «پاسدار اسلام» قبلاً منتشر شده بود (ر.ک: پایگاه اطلاع‌رسانی حدیث شیعه). ایشان افتخار ترجمه قرآن را هم داشته‌اند که شناخته شده است.

محمد صادقی تهرانی (۱۳۰۵-۱۳۹۰)

شیخ محمد صادقی در تهران متولد شد. دروس مقدماتی حوزه را در مدرسه سپهسالار و سپس مدرسه مروی آموخت. در ۱۳۲۰ش جهت ادامه تحصیل عازم قم گردید. علامه طباطبائی از استادانی بود که صادقی خود را متأثر از او می‌داند. به گفته خودش هشت - نه سال در درس تفسیر علامه شرکت کرده است. پس از ۱۰ سال سکونت در قم به تهران بازگشته و چهار لیسانس حقوق، علوم تربیتی، فلسفه و فقه اخذ کرده و سپس در سال ۱۳۳۸ش درجه دکترای معارف اسلامی را دریافت کرده است (صادقی تهرانی، ۱۳۹۲، ص ۵۱۱-۵۱۵). بعدها به عراق و لبنان رفته و تحصیل و تبلیغ پرداخته است.

ایشان دارای چند اثر قرآنی و تفسیری است که مهم‌ترین آنها کتاب «الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة» به زبان عربی است. نگارش این تفسیر ۳۰ جلدی از ۱۳۵۳ش تا ۱۳۶۷ش طول کشیده، چهار جلد نخست آن را طی حدود ۳ سال در بیروت، یک جلد را در مکه طی نزدیک به ۲ سال اقامت در آنجا و ۲۵ جلد دیگر را طی حدود ۹ سال در قم تألیف کرده است. این تفسیر در سال ۱۳۹۱ به عنوان کتاب سال قرآنی جمهوری اسلامی ایران نیز برگزیده شد (علیزاده، ۱۳۹۲، ص ۳۷۹). برخی از اصول شکل‌گیری این تفسیر بر اساس مبانی تفسیری مؤلف چنین است: ۱. محور دانستن قرآن در پذیرش هر نظریه و مطلبی حتی روایات؛ ۲. عنایت اندک به سیاق و تناسب آیات؛ ۳. اعتقاد به سلامت قرآن از تحریف لفظی؛ ۴. امکان نسخ قرآن با قرآن به صورت معدود، نه با سنت؛ ۵. اعتقاد به احکام و تشابه نسبی (افرادی یا ازمانی) آیات؛ ۶. توجه به شأن نزول در حد کمک به فهم آیات و نه به عنوان معیار و قرینه برای تفسیر آیات؛ ۷. توجه به ظاهر و باطن قرآن در فهم آیات (بحرینی، ۱۳۹۲، ص ۳۳۴ و ۳۳۵). اما روش مؤلف الفرقان در این تفسیر به ادعای خودش روش تفسیر قرآن به قرآن است البته برخی روش آن را تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر قرآن به سنت، به صورت توأمان دانسته‌اند (امین، ۱۳۷۵).

برای ویژگی‌های تفسیر الفرقان می‌توان موارد زیر را برشمرد: ۱. بکارگیری گسترده صنایع ادبی بلاغی مانند سجع و جناس و غیره؛ ۲. بهره‌گیری از اطلاق در مفاهیم آیاتی که قیدی ندارند؛ ۳. استفاده گسترده از روایات (با وجود سبک تفسیر قرآن به قرآن)؛ ۴. توجه ویژه به آیات الاحکام؛ ۵. تنوع منابع شامل انواع کتب روایی، تفسیری، لغوی، اجتماعی، تاریخی، علمی و دایرةالمعارف‌ها؛ ۶. استفاده از کتب عهدین در قالب متن عبری، در تأیید آیات یا نقل تحریفات این کتب؛ ۷. پرهیز از پرداختن به مباحث قراءات و رد اختلاف قرائت؛ ۸. خودداری از نقل اسرائیلیات؛ ۹. دوری از تعصب دینی؛ ۱۰. ارائه نظریات جدید یا نادر در فهم معارف قرآنی و فقه الاحکام (بحرینی، ۱۳۹۲، ص ۳۳۵-۳۳۸).

ایشان تعدادی آثار ثانوی تفسیری را به زبان عربی و فارسی از تفسیر الفرقان، استخراج کرده و به چاپ رسانده

که عبارت‌اند از: *الفرقان فی التفسیر الموضوعی بالقرآن و السنه* (۳۰ جلد)، ترجمان فرقان (تفسیر مختصر در ۵ جلد)، *البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن* (در یک جلد و ترجمه آن با عنوان ترجمان وحی) (ر.ک: بی‌نام، ۱۳۹۴، ص ۴۴۴-۴۴۷).

محمد مهدی آصفی (۱۳۱۶-۱۳۹۴)

مرحوم آصفی در نجف به دنیا آمد. تحصیلات حوزوی را در همان شهر آغاز کرد و همزمان در دانشگاه بغداد تا فوق لیسانس تحصیل نمود (بابایی، ۱۳۹۳، ص ۱۸ و ۱۹ و ۲۴؛ خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۴۰). وی در سال ۱۳۴۹ ش به جهت ایرانی‌الاصل بودن به دستور دولت وقت آن جا از عراق اخراج و راهی قم شد. حدود سال ۱۳۵۰ به کویت رفت و بعد از انقلاب به قم بازگشت (پویا، آصفی، ۱۳۷۶). گویا در جوانی کلاس‌های تفسیر مرحوم سربابی او را جذب قرآن و کارهای تفسیری کرد (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۴۰).

مهم‌ترین اثر قرآنی مرحوم آصفی، کتاب «فی رحاب القرآن» در ۱۴ جلد به زبان عربی است که در سال ۱۴۲۴ ق (۱۳۸۲) توسط انتشارات «المشرق للثقافه و النشر» به چاپ رسیده است و در آن مسائل مختلفی را به شکل موضوعی اما مختصر از دیدگاه قرآن تفسیر کرده‌اند. ترجمه آن به فارسی با نام «در آیینه وحی» نیز در ۱۰ جلد منتشر شده است و سال ۱۳۸۵ اثر برگزیده نمایشگاه قرآن شناخته شد (بابایی، ۱۳۹۳، ص ۸۲). موضوعات بررسی شده در این کتاب دو ویژگی دارند: نخست اینکه برای عامه مردم و نیز دانش‌آموختگان در رشته‌های جدید، قابل استفاده است؛ دوم اینکه هر یک از آنها پاسخی است به نیازی در حوزه نظر یا عمل و ناظر به مسائل روز. ویژگی بارز در شیوه تفسیری ایشان، استناد به احادیث است، به گونه‌ای که هیچ مطلبی را نمی‌گوید مگر آنکه آن را به چندین روایت و یا سیره معصومین علیهم‌السلام هم آن را مستند می‌کند (همان، ص ۳۲ و ۳۳).

ایشان علاوه بر برگزاری دوره‌های متعدد درس تفسیر در عراق و قم، تک‌نگاری‌ها و مقالات فراوان قرآنی دیگری به زبان‌های مختلف (غالباً عربی) دارد که از سوی ناشران مختلف و یا در مجلات کشورهای مختلف به چاپ رسیده است (ر.ک: خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۴۰؛ بابایی، ۱۳۹۳، ص ۸۷-۸۸).

ابوالقاسم خزعلی (۱۳۰۴-۱۳۹۴)

مرحوم آیت‌الله خزعلی در بوجود متولد شد. در هفده سالگی وارد حوزه علمی مشهد گردید و پس از گذراندن مقدمات و سطح، در سال ۱۳۲۷ به حوزه علمی قم آمد (دانشنامه ویکی فقه، مدخل ابوالقاسم خزعلی). طبق نقل برخی از فضلاء حوزه ایشان اولین کسی است که بعد از علامه طباطبائی در حوزه علمی قم درس تفسیر را برگزار کرد و در رسمیت بخشیدن آن به عنوان یک درس محوری حوزه تلاش کرد (بخشی از سخنان کاظم صدیقی امام جمعه موقت تهران در مراسم رونمایی از کتاب ایشان، به نقل از پایگاه خبرگزاری کتاب ایران). آثار تفسیری ایشان عبارت‌اند از:

۱. دوره دو جلدی «نوار جاودان در تفسیر قرآن»: این کتاب حاصل درس‌های تفسیر ایشان در سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۵ در حوزه علمیّه قم است که توسط پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی منتشر شده است. جلد اول کتاب شامل تفسیر تمام آیات سوره حمد و سوره بقره از آیه ۱ تا آیه ۲۳ و جلد دوم آن شامل تفسیر سوره بقره، آیات ۲۴ تا ۳۳ است. ایشان هر دو روش تفسیر قرآن به اهل بیت علیهم‌السلام و تفسیر قرآن به قرآن را در تفسیر آیات را بکار می‌گیرد و به مسائل اعتقادی و تربیتی و اجتماعی توجه ویژه دارد و در همین راستا به بیان مسائلی مانند تحدی قرآن، کاربرد عدل در مسایل اجتماعی، جبر و اختیار و مشیت الهی، سازگاری قوانین اسلام با علوم روز، زیربنای مسایل فقهی و اخلاقی در قرآن، ضلالت و هدایت در قرآن، علم اسماء و ماهیت آنها، ارتباط علم اسما با علم بیان و لزوم عبرت گرفتن از تاریخ پرداخته است.

۲. «گاهی به قطره‌ای از زلال جوشان حمد»: اثر تفسیری دیگر ایشان است که آن را حاوی تمام دقت‌های خود در آیات در تمام عمرش دانسته است (پایگاه خبرگزاری کتاب ایران).

۳. «تربیت از دیدگاه قرآن» که مجموعه گفتارهای تفسیری ایشان درباره تربیت است.

آیت‌الله خزعلی روش تفسیر موفق را مبتنی بر چند امر می‌داند که خود نیز تلاش کرده بدان‌ها ملتزم باشد:

۱. برخورد آزاد و بدون پیش‌داوری با آیات قرآن کریم و احساس حضور مفسر در محیط نزول قرآن؛ ۲. آشنایی با ادبیات خالص عرب صدر اسلام؛ ۳. توجه به تاریخ نزول آیات (خزعلی، ۱۳۷۵).

حسن صراف‌زاده کاشانی (۱۳۰۹-۱۳۹۴)

(به علت عدم دسترسی به متن تفسیر و نبود منابع کافی، همه مطالب این قسمت از یک منبع نقل شده است): ایشان متولد کاشان است. به علت از دست دادن پدر در کودکی تا سن ۲۷ سالگی مشغول حرفه مسگری بود اما از این سن در کنار شغل مسگری، تحصیل دروس حوزوی را آغاز کرد. پس از فراگرفتن مقدمات در حوزه کاشان، برای ادامه تحصیلات به حوزه اصفهان و مشهد و قم رفت و از محضر علمای آن دیار بهره گرفت و سپس به کاشان بازگشت و قریب به ۵۰ سال سعی می‌کرد هر هفته روزهای پنجشنبه و جمعه به قم عزیمت کند تا مذاکره و مباحثه علمی با مراجع دینی قم را از دست ندهد.

مهم‌ترین اثر صراف‌زاده، تفسیر «الهدای إلى الحق المبین» به زبان فارسی است که تاکنون ۶ جلد آن به چاپ رسیده (آغاز انتشار ۱۳۷۸) و بقیه به صورت دست‌نوشته باقی است و هنوز چاپ نشده است. جلد اول تفسیر شامل سوره‌های حمد و قدر و توحید است؛ جلد دوم شامل تفسیر ۹۰ آیه قرآن که با لفظ «یا ایها الذین آمنوا» شروع شده؛ جلد سوم شامل تفسیر سوره‌های علق و نصر؛ جلد چهارم شامل تفسیر سوره‌های ضحی، انشراح، کوثر و نصر؛ جلد پنجم شامل تفسیر سوره نور؛ جلد ششم شامل تفسیر سوره احزاب است و جلد هفتم آن قرار است تفسیر سوره یوسف باشد.

مهم‌ترین ویژگی‌های این تفسیر عبارت است از: ۱. استفاده فراوان از منابع مختلف و تفاسیر معتبر اسلامی؛

۲. استفاده از انواع شیوه‌های اقناعی برای جلب مخاطب و تفهیم مطلب؛ ۳. زبان ساده، روان و قابل فهم برای عموم؛
 ۴. توجه به اشتراکات معانی سور قرآنی و دسته‌بندی موضوعی مطالب؛ ۵. توجه به مسائل روز در تفسیر؛ ۶. استفاده از روش طرح سؤال و جواب برای رفع شبهات؛ ۷. ایضاح بعد از ابهام و تلطیف نکات تفسیری با استفاده از زبان ادبی؛
 ۸. تلفیق آراء و تحلیل روشمند آنها؛ ۹. استفاده روشمند از شیوه تحلیل لغوی (شجری، عربشاهی کاشی، ۱۴۰۱).

محمدصادق حائری شیرازی (۱۳۱۵-۱۳۹۶)

مرحوم حائری شیرازی در شیراز متولد شد و سال ۱۳۳۵ وارد دانشگاه تهران شد ولی به سبب انتقاد از دولت وقت، توسط ساواک دستگیر و از ادامه تحصیل محروم گردید. سپس به فراگیری علوم اسلامی روی آورد و مقدمات و سطح را در سه سال در شیراز به پایان برد و به حوزه علمیه قم عزیمت کرد (دانشنامه ویکی شیعه، مدخل محمدصادق حائری شیرازی) و مدارج عالی تحصیلی را در این حوزه طی کرد. فعالیت علمی وی در تفسیر عمدتاً در قالب برگزاری جلسات تفسیر بوده است. سلسله جلسات تفسیری «انسان‌شناسی در قرآن» و «مباحث تفسیری با محوریت سوره یوسف» از وی در فضای مجازی در دسترس است و «تفسیر سوره حمد» او در ۱۳۸۵ش به چاپ رسیده است (ر.ک: پایگاه اینترنتی ویکی فقه، دانشنامه حوزوی).

اکبر دهقان (۱۳۴۳-۱۳۹۸)

وی متولد مشهد مقدس است. سال ۱۳۵۷ وارد حوزه علمیه مشهد شد و در سال ۱۳۶۲ برای ادامه تحصیلات به حوزه علمیه قم رفت و در کنار تحصیل فقه و اصول مدت هشت سال از درس تفسیر آیت‌الله حوادی آملی بهره‌مند شد. سپس به مدت ۱۲ سال در حوزه قم به تدریس تفسیر قرآن پرداخت که بخشی از آنها (حدود ۲۶۰ جلسه) ضبط و در صدای جمهوری اسلامی پخش شده است (پایگاه مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور، مدخل شخصیت‌شناسی اکبر دهقان). آثار مکتوب قرآنی و تفسیری او عبارت‌اند از:

۱. «تفسیر نسیم رحمت» که دارای سبک ترتیبی و در ۱۴ جلد به زبان فارسی چاپ شده است. وی در این تفسیر در ترجمه آیات از ترجمه قرآن مکارم و در معنای واژه‌ها از ترجمه بهرام‌پور و برای برخی مطالب تفسیری از ترجمه المیزان و تفسیر نمونه و تفسیر مبین استفاده کرده است. البته در مجموع چهارده جلد حدود هزار نکته از خود نویسنده است که برخی از آنها در سایر آثارش نیز بیان شده است (دهقان، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۱۴).
۲. «حُجَّةُ التَّفَاسِیر» به زبان عربی (به همراه دیگران).
۳. «واژه‌های نور» (واژه‌شناسی قرآنی).

محمد یزدی (۱۳۱۰-۱۳۹۹)

مرحوم آیت‌الله محمد یزدی در اصفهان متولد شد و تحصیلات حوزوی را از دوازده سالگی در این شهر آغاز کرد سپس در سال ۱۳۲۶ش برای ادامه تحصیلات به حوزه قم رفت و به مدارج عالی علمی نایل شد (دانشنامه ویکی

فقه، مدخل محمد یزدی). او مدتی در درس تفسیر علامه طباطبائی حاضر شد (پایگاه مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور، مدخل شخصیت‌شناسی محمد یزدی) و بعدها خود با برپایی درس تفسیر، آثاری را نیز در این زمینه تألیف کرد. از جمله: ۱. «فقه القرآن» در چهار جلد در موضوع آیات الاحکام؛ به ادعای مولف، امتیاز آن در داشتن ترتیب برتر نسبت به آثار مشابه است که با ترتیب متعارف در فقه متفاوت است ضمناً ابواب جدیدی از قبیل حکومت و ولایت دارد که در سایر کتب آیات‌الاحکام موجود نیست (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، خاطرات آیت‌الله محمد یزدی، ص ۱۱۰، به نقل از دانشنامه ویکی فقه مدخل محمد یزدی). ۲. «أسس الایمان فی القرآن» که موضوع آن اصول دین از منظر قرآن است. ۳. «قبسات من سورتی الحمد و القدر» ۴. «تفسیر سوره حمد» (خبرگزاری جمهوری اسلامی، نگاهی به زندگینامه آیت‌الله محمد یزدی، ۱۳۹۹). وی موفق به «ترجمه قرآن» نیز شده‌اند.

سید کمال فقیه ایمانی (۱۳۱۳-۱۴۰۰)

مرحوم آیت‌الله فقیه ایمانی در اصفهان متولد شد و تحصیلات حوزوی خود را از ۱۵ سالگی در زادگاهش آغاز کرد. وی پس از گذراندن دوره مقدمات، به حوزه علمیة قم رفت و تحصیلاتش را تا رسیدن به مدارج عالی علمی ادامه داد و بعد از فوت پدرش به اصفهان بازگشت (دانشنامه تخصصی ویکی نور، مدخل فقیه ایمانی، کمال).

مهم‌ترین فعالیت تفسیری ایشان، نگارش اولین تفسیر قرآن به زبان انگلیسی و روسی با عنوان «هورالقرآن فی تفسیر القرآن» است که به درخواست امام خمینی علیه السلام انجام گرفت. نسخه انگلیسی این تفسیر در بیست جلد و نسخه روسی آن در هجده جلد منتشر گردیده است و گلچینی از تفسیرهای گوناگون است که با چشم پوشی از اختلاف‌های لغوی و موارد اختلاف نظر شیعه و سنی، مجموعه‌ای روان و قابل اعتماد را به مخاطبان عرضه کرده است. این تفسیر مورد استقبال مسلمانان در دیگر کشورها قرار گرفته و تاکنون به زبان‌های مالایی، فرانسه، ترکی استانبولی ترجمه شده است (پایگاه دانشنامه اسلامی، مدخل سید کمال فقیه ایمانی).

محمد محمدی ری‌شهری (۱۳۲۵-۱۴۰۱)

ایشان در شهر ری متولد و در سال ۱۳۳۹ش وارد حوزه علمیة زادگاهش شد و یک سال بعد برای ادامه تحصیل به حوزه علمیة قم رفت. وی تا پیروزی انقلاب به تحصیلات خود در قم ادامه داد و البته در این بین مدت کوتاهی را در حوزه‌های علمیة نجف و مشهد گذراند (دانشنامه ویکی شیعه، مدخل محمد محمدی ری‌شهری). اثر تفسیری ری‌شهری «پرتوی از تفسیر اهل بیت علیهم السلام» نام دارد که با استفاده از روایات اهل بیت علیهم السلام به تفسیر آیات پرداخته است. البته تدوین تفسیر به صورت فعالیت‌گروهی و جمعی بوده است. تاکنون سه جلد از این کتاب منتشر شده است. جلد اول مشتمل بر مباحثی در زمینه مبانی و روش تفسیر و مطالبی در مورد تفسیر روایی است. جلد دوم به تفسیر سوره حمد و جلد سوم به تفسیر سوره بقره اختصاص داده شده است. شیوه کار این گونه بوده است: ۱. گردآوری همه روایات چه دارای ارتباط آشکار با آیات و چه ناآشکار؛ ۲. کمک گرفتن از همه دانش‌ها و منابع در دسترس از قبیل

لغت، ادبیات، تاریخ و برخی دانش‌های بشری برای تفسیر آیات؛ ۳. برگرفتن پیام‌هایی ناظر به پرسش‌های زمانه و مشکلات روزگار کنونی از هر آیه و تلاش برای امتداد هرچه بیشتر قرآن تا ژرفای جامعه (پایگاه رسمی آیت‌الله محمد محمدی ری‌شهری).

محمدباقر محقق (تولد: ۱۲۹۸)

ایشان در رشت زاده شد و از سن ۱۵ سالگی به تحصیل در حوزه علمیه قم مشغول گردید. بعد از چند سال تحصیل در قم، به علت فضای خفقان دوران پهلوی اول، ادامه تحصیلات حوزوی را در تهران و در کنار تحصیلات دانشگاهی پی گرفت و با قم نیز در رفت‌وآمد بود (محقق، ۱۳۷۱). مهم‌ترین پژوهش‌های قرآنی او عبارت‌اند از:

۱. «تفسیر المحقق»؛ که بیش از ده جلد آن آماده شده و دو جلدش تاکنون چاپ گردیده است (این کتاب مجموعاً بالغ بر بیست جلد است).

۲. «دائرة الفرائد در فرهنگ قرآن» در ۲۵ جلد که تاکنون فقط ۶ جلد آن منتشر شده است (همان). مهم‌ترین ویژگی‌های این اثر عبارت‌اند از: الف. توضیح و تفسیر لغت به شیوه‌ای مبسوط و کامل؛ ب. ارائه بسامد کاربرد هر لغت در قرآن؛ ج. ارائه نشانی کامل هر لغت در قرآن؛ د. اشاره به معنای فارسی و موارد صرفی و نحوی هر واژه؛ ه. ذکر و توضیح اعلام مشتق از هر ریشه؛ و. اشاراتی فقهی، کلامی و تاریخی در اثبات تفسیر برخی واژگان؛ ز. ترجمه هر واژه به فارسی اصیل (همان).

۳. «سما و صفات الهی در قرآن» (۲ جلد).

۴. «مونه بینات در شان نزول آیات».

۵. «قصاص در قرآن و سنت» (تاکنون چاپ نشده).

همچنین ایشان سه متن جهت تدریس در دانشگاه‌ها با عناوین «علوم قرآنی»، «مقدمه تفسیر» و «آیا قرآن ترجمه‌ناپذیر است؟» تالیف و تدوین نموده است (دانشنامه ویکی فقه، مدخل محمدباقر محقق).

سید موسی صدر (۱۳۰۷)

ایشان در قم متولد شد و سال ۱۳۲۲ش تحصیل در حوزه علمیه قم را آغاز کرد و تا سال ۱۳۳۲ش سطوح و بخشی از دروس خارج را در حوزه قم طی کرد و در این اثنا به دریافت لیسانس از دانشگاه تهران نیز نایل شد. وی سپس به نجف رفت و تا ۱۳۳۷ش در دروس خارج عالمان حوزه نجف شرکت کرد (دانشنامه ویکی شیعه، مدخل امام موسی صدر) و پس از آن به لبنان رفت و زعامت شیعیان آن دیار را بر عهده گرفت. اصل فعالیت‌های قرآنی و تفسیری او به درس‌گفتارها یا سخنرانی‌ها و مقالاتی بر می‌گردد که در مناسبت‌های مذهبی ایراد کرده یا نوشته است و توسط مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر به صورت کتاب منتشر کرده است. مهم‌ترین آثار قرآنی وی عبارت‌اند از:

۱. مجموعه «تفسیر برگزیده» در ۸ جلد کوچک به شرح زیر: جلد اول: تأملی دیگر در قرآن و تفسیر؛ جلد

دوم: تفسیر سوره اخلاص؛ جلد سوم: تفسیر سوره ناس و فلق؛ جلد چهارم: تفسیر سوره قدر؛ جلد پنجم: تفسیر سوره تکوین؛ جلد ششم: تفسیر زندگی و مرگ در قرآن؛ جلد هفتم: تفسیر انفاق در قرآن؛ جلد هشتم: تفسیر سوره اسراء.

۲. «برای زندگی»: درس‌گفتارهای وی در تفسیر سوره‌های قصار قرآن برای کادر جنبش امل. ایشان در تفسیر هر سوره ابتدا به شأن نزول سوره و بعد توضیح برخی واژگان آن پرداخته و سپس معانی آیات قرآن را تفسیر شرح می‌کند. ویژگی خاص تفسیر ایشان این است که دارای زبان و بیانی ساده و قابل فهم برای همه افراد با هر سطح فکری و قوت فهم است.

۳. «حدیث سحرگهان»: بخش نخست آن، تفسیر آیاتی برگزیده از سوره‌های بلند قرآن کریم است که به صورت موضوعی تقسیم‌بندی شده و بخش دوم آن، تفسیر برخی از سور قصار قرآن کریم است (پایگاه مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر). برخی گفته‌اند که این کتاب، توانسته است حدود پانصد هزار نفر را در جنوب شرقی آسیا شیعه کند (بهمنی، پایگاه خبری «صاحب‌خبر»).

سیدعلی اکبر قرشی (تولد: ۱۳۰۷)

ایشان در بناب زاده شد و تحصیلات مقدماتی حوزه را در آن شهر گذاراند و حدود سال ۱۳۲۴ وارد حوزه علمیة قم شد. او در حوزه قم ۸ سال تحصیل کرد و سال ۱۳۳۲ به ارومیه رفت و در آنجا سکنی گزید (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۷۴۹). به گفته خودش بعد از استقرار در ارومیه برای جبران کمبود علمی به مدت دوازده سال بدون وقفه روزانه تا حدود ۳ ساعت در موضوعات مربوط به قرآن و روایات و حتی رجال با دوستان خود بحث و مذاکره داشت. اوایل روی روایات و سائل الشیعۀ مطالعه و تدبیر و تفکر و بحث می‌کردند و بعد از این مطالعات، تدریس تفسیر را به صورت عمومی آغاز کرد و به مدت ۲۵ سال، پنج دوره قرآن را از اول تا آخر برای مردم تفسیر کرد (قرشی، ۱۳۷۴). ایشان دارای آثار قرآنی و تفسیری متعددی است که مهم‌ترین آنها از این قرار است:

۱. تفسیر «حسین‌الحدیث»: شامل تفسیر کل قرآن در ۱۲ جلد به زبان فارسی که طی سال‌های ۱۳۵۶-۱۳۶۵ش تألیف شده است؛ در این تفسیر شیوه بحث کار این گونه است که برای تفسیر آیات مطالب ذیل سه عنوان چپش و بررسی می‌شوند: الف) «کلمه‌ها»: که ناظر است به بیان معنای کلمات آیه با استفاده از کتب لغت دست اول و یا خود آیات؛ ب) «شرح‌ها»: که ناظر است به تفسیر آیات؛ ج) «نکته‌ها»: که ناظر است به برداشت تکات ویژه از آیات و یا مطلبی که اگر در شرح‌ها می‌آمد طولانی می‌شد (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۷۵۰).

۲. «قاموس قرآن»: این کتاب در ۷ جلد است و به نوعی دانش‌نامه واژگان قرآنی محسوب می‌شود که محصول ۵ سال تلاش مداوم مؤلف بوده است. وی معتقد است کلمات قرآن با حذف مکررات و مشتقات حدود ۱۸۶۰ کلمه است که در این کتاب همه آنها یک‌به‌یک بررسی و شرح شده است. ایشان در توضیح برخی کلمات صرفاً به معنی لغوی آنها اکتفا نکرده بلکه علاوه بر آن، تفاسیر و توضیحاتی ادبی، علمی، اجتماعی و تاریخی نیز ذکر کرده است (دانشنامه ویکی‌فقه، مدخل قاموس قرآن).

۳. «نگاهی به قرآن»: کتابی است در یک جلد شامل بحث‌های رایج در علوم قرآن.

زین العابدین قربانی (تولد: ۱۳۱۲)

ایشان در یکی از روستاهای آستانه اشرفیه در استان گیلان زاده شد و در ۱۴ سالگی برای تحصیل علوم دینی به مدرسه جامع لاهیجان رفت و در سال ۱۳۲۸ عازم حوزه قم شد. او تفسیر را نزد علامه طباطبائی آموخت و در طول فعالیت‌های سیاسی و تبلیغی خود در دوران قبل از انقلاب اسلامی ایران بارها از قم خارج شد و پس از پیروزی انقلاب به استان گیلان بازگشت (ر.ک: سفیر سبز؛ پایگاه رسمی آیت‌الله زین العابدین قربانی).

مهم‌ترین اثر قرآنی و تفسیری ایشان که برای تحقیق و تدوین آن حدود ۱۴ سال زمان صرف کرده، کتاب «تفسیر جامع آیات الاحکام» به زبان فارسی در ۱۲ جلد است که نگارش آن در سال ۱۳۷۳ پایان یافت. سیر مطالب این کتاب طبق ابواب فقه اسلامی، از طهارت تا دیات مرتب شده است. نویسنده در ابتدای این اثر بعد از بررسی سیر نگارش کتاب‌های تفسیری آیات الاحکام در تاریخ تفسیر فریقین، انگیزه خود را از بررسی مجدد این بحث، پنج امر شمرده است: ۱. متناسب نبودن متن کتاب‌های قدیمی برای نسل جدید و توده مردم فارسی‌زبان. ۲. لزوم بررسی مجدد آیات الاحکام در راستای قانونگذاری صددرصد اسلامی برای حکومت ایران بعد از انقلاب اسلامی. ۳. شفاف‌سازی محتوای آیاتی که از سوی دشمنان اسلام برای ایجاد اختلاف میان مسلمین مورد سوء استفاده قرار گرفته است. ۴. فقدان متن درسی متناسب با محیط دانشگاهی در حیطه تفسیر آیات الاحکام. ۵. نیازمندی‌های جدید و مسائل نوظهور در زمینه احکام شرعیه که بررسی روزآمد در زوایای تازه آیات قرآن را ضرورت می‌بخشد (قربانی لاهیجی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۷-۲۹).

علاوه بر این، ایشان در زمان اقامت خود در لاهیجان درس تفسیر قرآن نیز داشته که تاکنون سوره‌های رعد، کهف، یاسین، بقره، لقمان، احزاب و قسمت‌های مهم سوره (آل عمران) را تفسیر کرده‌اند و گویا تعدادی از مجلدات این تفسیر نیز آماده چاپ است (ر.ک: سفیر سبز؛ پایگاه رسمی آیت‌الله زین العابدین قربانی).

سیدعلی حسینی خامنه‌ای (تولد: ۱۳۱۸)

آیت‌الله خامنه‌ای در مشهد زاده شد و دوره تحصیلات مقدماتی و سطوح را در حوزه مشهد و نزد اساتید آنجا سپری کرد. وی بخشی از دروس حوزوی را نزد پدر آموخت و در سال ۱۳۳۶ به نجف رفت ولی به دلیل عدم تمایل پدر، به مشهد بازگشت. در ۱۳۳۷ عازم حوزه علمیه قم شد و تا سال ۱۳۴۳ به تحصیل دروس خارج مشغول بود و سپس به دلیل مشکلات پدر به مشهد بازگشت.

او پس از بازگشت به مشهد، برای عموم مردم جلسات تفسیر برگزار می‌کرد ولی از ۱۳۴۷ تدریس درس تخصصی تفسیر را برای طلاب علوم دینی آغاز نمود. این دروس و جلسات تفسیر تا سال ۱۳۵۶ و قبل از دستگیری و تبعید ایشان به ایرانشهر ادامه داشت (ر.ک: پایگاه رسمی آیت‌الله خامنه‌ای مدظله). حجت‌الاسلام فرزانه یکی از شاگردان برجسته درس تفسیر ایشان می‌گوید: درس تفسیر، با حضور سه نفر در مسجد صدیقی‌ها آغاز شد و بعدها در جاهای مختلفی مانند مسجد قبله ادامه یافت و سرانجام در مدرسه میرزا جعفر برگزار شد که آنجا تعداد

شرکت‌کنندگان به ۵۰۰ نفر می‌رسید و این نشانه جاذبه این جلسات بود؛ جلساتی معرفت‌افزا که حتی وقتی در مدرسه بسته بود، در ایوان‌های اماکن متبرکه ادامه می‌یافت و با وجود سرمای هوا، هیچ کس از شرکت در آن غفلت نمی‌کرد (فرزانه، ۱۳۹۸). این جلسات بعد از انقلاب و در دوره ریاست جمهوری ایشان و پس از آن نیز کمابیش ادامه پیدا کرد. مهم‌ترین آثار قرآنی و تفسیری وی که همه به زبان فارسی است عبارت‌اند از:

۱. تفسیر سوره بقره ۲. تفسیر سوره ممتحنه ۳. تفسیر سوره تغابن ۴. تفسیر سوره براءت ۵. تفسیر سوره مجادله
۶. تفسیر سوره حمد ۷. تفسیر سوره جمعه ۸. تفسیر سوره حشر ۹. تفسیر سوره صف ۱۰. تفسیر سوره منافقون
۱۱. طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن ۱۲. ترجمه تفسیر فی ظلال القرآن سید قطب.

ویژگی‌های مهم و برجسته تفسیر آیت‌الله خامنه‌ای از زبان محمدی‌ری‌شهری چنین معرفی شده است:

۱. بسیط و سهل‌التناول بودن؛ ۲. محصول تدریس بودن؛ ۳. ساده‌سازی مفاهیم و همه‌کس‌فهم بودن آن؛
۴. دارای رویکرد ترویجی با زیرساختی دقیق و عمیق؛ ۵. تأکید بر جان‌مطلب و پرهیز از ورود به جزئیات؛
۶. جامعیت و همگونی مضمونی نسبت به هندسه معارف دینی؛ ۷. تبعّد مبتنی بر تحقیقات در تفسیر قرآن؛ ۸. تسلط نویسنده بر معارف اسلامی و تفسیر قرآن؛ ۹. تتبعات گسترده در زمان دشواری دسترسی به منابع؛ ۱۰. دارای متنی با انشای روان و دلنشین (همان).

یعیسوب‌الدین رستگار جویباری (تولد: ۱۳۱۹)

ایشان در شهرستان جویبار مازندران به دنیا آمد و پس از تحصیلات ابتدایی به حوزه علمیة مشهد مقدس رفت و مشغول درس حوزه شد و نزد میرزا حبیب‌الله گلپایگانی تفسیر قرآن را آموخت و سپس برای ادامه و تکمیل تحصیلات به حوزه قم عزیمت کرد و تحصیلات عالی حوزوی را در آن جا پی گرفت. مهم‌ترین اثر قرآنی و تفسیری وی کتاب «تفسیر البصائر» است (ایازی، ۱۳۷۳، ص ۲۰۳ و ۲۰۴). این تفسیر که به زبان عربی است در صورت تالیف همه مجلداتش گویا به ۶۰ جلد خواهد رسید ولی تاکنون جلد‌های ۱ و ۳۱ تا ۳۸ و ۴۱ تا ۶۰ (جمعاً ۲۹ جلد) آن به چاپ رسیده و آغاز چاپ و انتشارش سال ۱۳۵۶ بوده است (دانشنامه آزاد ویکی‌پدیا، مدخل یعیسوب‌الدین رستگار جویباری؛ اگرچه در این مقاله بنا را بر ارجاع به منابع معتبر داشته‌ایم اما به علت کمبود منابع در مورد شخصیت این مفسر، استثناء ناچار به استناد کم‌اعتبارتر شدم).

ویژگی مهم تفسیر البصائر، جمع کردن حداکثری اقوال و وجوه تفسیری است؛ به این معنا که مؤلف، آنچه را در باب تفسیر آیات به عنوان اقوال و آراء بیان شده و در میان کتاب‌ها پراکنده است، از ۶۰ تفسیر رایج شیعه و سنی جمع‌آوری کرده و در قسمت‌های مختلف بحث آورده است (ر.ک: پایگاه راسخون) اما ساختار مباحثش با این ترتیب تنظیم شده است:

۱. اشاره به روایات ثواب قرائت سوره‌ها و آیات؛ ۲. تعیین موضوع سوره؛ ۳. تحقیق درباره نزول سوره‌ها و آیات؛ ۴. بیان قراءات و وجه هر کدام؛ ۵. وقف و وصل آیات و جمله‌ها؛ ۶. استقصاء در معانی کلمات؛ ۷. بحث ادبی

در هر سوره؛ ۸. تحقیق علمی دقیق در جملات و آیات؛ ۹. بیان وجه اعجاز هر سوره و هر قطعه؛ ۱۰. بیان علت تکرار قصص و آیات و کلمات؛ ۱۱. بحث در تناسب نزولی و مصحفی سور و آیات؛ ۱۲. ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه در هر قطعه؛ ۱۳. تفسیر قرآن به قرآن؛ ۱۴. ارائه خلاصه بحث؛ ۱۵. استقصاء روایات تفسیری؛ ۱۶. اجمال بحث فقهی؛ ۱۷. مسائل ادیانی و تطبیق یا رد آنها با قرآن؛ ۱۸. تحقیق مفصل در معارف قرآن شامل مباحث علمی، فنی، تاریخی، فلسفی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی؛ ۱۹. استخراج نکات دقیق علمی از آیات (رستگار جویباری، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۸ و ۹).

علی کریمی جهرمی (تولد: ۱۳۲۰)

ایشان در شهرستان جهرم متولد شد. بعد از گذراندن بخشی از مقدمات در زادگاهش، وارد حوزه علمی شیراز شد و پس از دو سال برای ادامه تحصیلات به قم مهاجرت کرد و تاکنون در این حوزه مشغول به تحصیل و سپس تدریس و تحقیق بوده است. وی در سال ۱۳۷۷ خدام و پژوهشگر برتر قرآنی کشور شناخته شد. همچنین در پانزدهمین گردهمایی اساتید تفسیر حوزه علمی در سال ۱۳۹۶ که توسط مجمع عالی تفسیر قرآن کریم حوزه علمی قم برگزار گردید، از شخصیت قرآنی ایشان تجلیل شد و آیات عظام مکارم شیرازی و سبحانی در نگاشته‌ای از خدمات وی به عنوان «مفسر قرآن کریم و محقق علوم قرآنی» تقدیر نمودند. (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت الله کریمی جهرمی).

از ایشان تاکنون کتاب‌ها و مقالات زیادی چاپ شده است که بخشی از آنها در زمینه تفسیر و معارف قرآن است (همان). مهم‌ترین آثار قرآنی و تفسیری ایشان عبارت‌اند از:

رازهای آسمانی: تفسیر سوره حدید، نظام اخلاقی اسلام: تفسیر سوره حجرات، تجلی انسان در قرآن: تفسیر سوره انسان، تفسیر سوره صف، تفسیر سوره ابراهیم ﷺ، احکام القرآن، العترة و القرآن، شناخت قرآن از رهگذر قرآنی، سیمای عبادالرحمان در قرآن، چهره‌های محبوب در قرآن، قرآن و هدایت اندیشه‌ها، یکصد و یک پیام از قرآن کریم، نشانه‌های او در قرآن، دختر و پسر نمونه در قرآن، موعود آخرالزمان در قرآن، صراط مستقیم در قرآن، مبارزه طاغوتیان با قرآن، جاذبه قرآن، نمونه‌هایی از تأثیر و نفوذ قرآن. (همان).

سیدیحیی یثربی (تولد: ۱۳۲۱)

ایشان در توابع تکاب زاده شد و از ۱۴ سالگی تحصیلات حوزوی خود را در زنجان آغاز کرد و سال ۱۳۳۷ش به قم مهاجرت نمود و ادامه تحصیلاتش را در حوزه قم پی گرفت. وی از سال ۱۳۴۴ وارد دانشگاه تهران شد و سپس به عنوان هیئت علمی به استخدام آموزش عالی درآمد و با درجه استاد تمام فلسفه از دانشکده الهیات دانشگاه علامه طباطبائی بازنشسته شد (ر.ک: پایگاه رسمی دکتر سیدیحیی یثربی).

اثر مهم قرآنی یثربی کتاب «تفسیر روز» در ۷ جلد به زبان فارسی است که شامل تفسیر همه آیات قرآن

می‌شود و نشر آن در سال ۱۳۹۱ آغاز شده است. وی در مصاحبه‌ای شیوه کارش را در تفسیر روز چنین توصیف کرده است:

«هدف کلی من، نزدیک کردن قرآن به مردم است... من از تکرار مطالب طولانی پرهیز کرده‌ام. این که این لغت معنایش چه بوده؟ اسلش چه بوده؟ اشاره مجازی‌اش چیست؟ به اینها نپرداخته‌ام. یا مثلاً به مسائلی مانند این سوره را بخوانی چه اثراتی دارد و امثال آن نپرداخته‌ام... بعضی از قصه‌های معروف قرآنی را که دیگران مفصل نقل کرده‌اند، من خیلی کوتاه نقل کرده‌ام. سعی کرده‌ام خود قرآن مطرح شود (نه مطالب حاشیه) قرآن ۶۰۰ صفحه است اگر بر این قرآن تفسیر ۸۰ جلدی بنویسیم، قرآن را گم می‌کنیم. این سلیقه و نظر من در این نوشتار بوده فلذا تفسیر را در هفت جلد تمام کردم و اگر متن قرآن و ترجمه‌اش را در نظر بگیرید، تقریباً تفسیر من، شامل سه جلد می‌شود. هدف جزئی من هم این بوده است که عصر ما، عصر توجه به انسان است، عصر حقوق بشر است، عصر توجه به آزادی‌های بشر، به اصالت و اعتبار بشر است. من سعی کرده‌ام حساسیت‌های روز را در تفسیر قرآن لحاظ کنم، یعنی به قرآن مسئله جدید عرضه کنم و پاسخ بگیرم» (یثربی، پایگاه خبرگزاری مهر، ۱۳۹۳).

یثربی ترجمه‌ای کامل از قرآن را نیز در کارنامه خود دارد که به گفته خودش از ویژگی‌های مهم آن، به‌کارگیری زبان روز، نیاوردن جملات و کلمات توضیحی، و تفکیک موضوعی آیات است (پایگاه رسمی دکتر سیدیحیی یثربی).

حسین انصاریان (تولد: ۱۳۲۳)

ایشان در خوانسار متولد شده و از سه سالگی به تبع مهاجرت خانواده به تهران، در این شهر ساکن شد. وی دروس طلبگی را در حوزه علمیة تهران آغاز کرد و پس از سپری کردن سطوح مقدماتی با عزیمت به قم، تحصیل در سطوح عالی و خارج را در حوزه علمیة قم ادامه داد. ایشان پس از سال‌ها حضور در قم و استفاده از محضر عالمان آن دیار، به تهران مراجعت کرد و به تبلیغ و تحقیق و تالیف پرداخت (ر.ک: پایگاه رسمی استاد حسین انصاریان).

مهم‌ترین اثر تفسیری انصاریان، «تفسیر حکیم» در ۴۰ جلد به زبان فارسی است که اولین جلد آن در سال ۱۳۹۳ به چاپ رسیده و تاکنون ۱۸ جلد آن (تا سوره یوسف) منتشر شده و بقیه مجلدات گویا در حال تکمیل است و در آینده‌ای نزدیک به چاپ خواهد رسید (پورمحمدیان، خبرگزاری فارس، ۱۴۰۲).

ویژگی‌های مهم این تفسیر را مولفش این‌گونه بیان کرده است: ۱- فربعدی بودن و برخورداری از پژوهش‌های مختلف ادبی، روایی، کلامی، اخلاقی و تربیتی، عرفانی و مانند آنها؛ ۲- دربرداشتن توأمان دو روش تفسیری آیه‌به‌آیه و آیه‌به‌روایت؛ ۳- گزینش روایات تفسیری و مرتبط به‌صورت هدفمند، پس از اعتبارسنجی سندی و دلالتی آنها؛ ۴- جامعیت از جهت اشمال بر اقوال و نظرات مفسران و محققان قدیم و معاصر، در عین دوری از مباحث جدال‌آمیز و بی‌ثمر و بی‌اعتبار؛ ۵- پردازش علمی به موضوعات قرآنی و مباحث کلیدی مرتبط با آیات؛ ۶- پرداختن به خواص سور و آیات و فضایل آنها از دیدگاه معصومان علیهم‌السلام؛ ۷- پرداختن به شبهات مطرح شده در ذیل آیات و موضوعات مرتبط با آن؛ ۸- برداشت‌های اخلاقی و تربیتی از آیات با گرایش

اخلاق کاربردی؛ ۹- تطبیقی بودن مباحث پرچالش بر اساس مذاهب، مکاتب و نظریه‌های مختلف (انصاریان، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۷-۲۹).

از دیگر آثار قرآنی ایشان ترجمه فارسی قرآن کریم است.

محسن قرائتی (تولد: ۱۳۲۴)

ایشان در کاشان به دنیا آمد و در ۱۴سالگی وارد حوزه علمیه این شهر شد. وی همان سال اول تحصیل در حوزه، هر شب در جلسه تفسیر آیت‌الله آفانجفی شرکت می‌کرد که به گفته خودش این جلسه دل او را به تفسیر قرآن جذب کرد (قرائتی، پایگاه مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن). ایشان در سال دوم طلبگی به حوزه علمیه قم و سطوح مقدماتی را در قم خواند و سپس به حوزه علمیه نجف رفت و دروس رسائل و مکاسب را آنجا تمام کرد و دوباره به قم مراجعت کرد. ایشان در زندگی‌نامه خود در پایگاه مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن می‌نویسد: «سال دوم طلبگی به قم آمدم، حتی در این زمان در کنار لعمه، تفسیر مجمع البیان را با برخی از دوستان، مطالعه و مباحثه می‌کردم سپس برای ادامه تحصیل به نجف اشرف هجرت کرده، رسائل و مکاسب را در آن جا به پایان رساندم و دوباره به قم مراجعت کردم»؛ (قرائتی، پایگاه مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن). از این تعابیر روشن می‌شود که اقامت ایشان در نجف کوتاه و در حد گذراندن دوره رسائل و مکاسب یا بخش پایانی آن بوده است. وی پس از بازگشت و اتمام سطح و ورود به درس خارج به مطالعه و مباحثه تفاسیر مختلف مانند مجمع‌البیان مشغول شد و اقدام به یادداشت برداری از مطالب آنها نمود و با عرضه آنها به حلقه مؤلفان تفسیر نمونه به جمع آنها پیوست (همان) و به مدت ۱۵ سال در تألیف و تدوین تفسیر نمونه همکاری کرد.

مهم‌ترین اثر قرآنی وی «تفسیر نور» است که حاصل جلسات تفسیر ایشان در صدای جمهوری اسلامی بوده است (همان). این اثر به زبان فارسی در ۱۲ جلد در سال ۱۳۷۴ منتشر و تاکنون بارها به چاپ رسیده است و بعدها با ویرایشی جدید در ۱۰ جلد منتشر شده است و به زبان‌های عربی، اردو، ترکی آذری و ترکی استانبولی ترجمه شده است. قرائتی ویژگی بارز تفسیر خود را این‌گونه بیان می‌کند:

تفسیر نور اصلاً تفسیر صادراتی است؛ یعنی از اول آن را به قصد این نوشتیم که به زبان‌های مختلف دنیا ترجمه شود می‌خواستیم بگویم این آیه برای اسپانیا چه می‌گوید؟ برای چین و ژاپن چه می‌گوید؟ حرف آیه برای دنیا چیست؟ آمده‌ام از هر آیه‌ای چند تا پلاکارد ساختم که این‌ها اصول زندگی است و قابل ترجمه به زبان‌های دنیا این تفسیر برای آدم‌های بی‌حوصله است. امتیاز تفسیر من خلاصه‌بودن آن است، در عین این که جامع نکات سایر تفاسیر است. مخاطبان من توده مردم هستند (پویا، قرائتی، ۱۳۷۵).

یعقوب جعفری‌نیا (تولد: ۱۳۲۵)

وی متولد مراغه است. مقدمات و مقداری از دوره سطح دروس حوزوی را در شهر زادگاهش خواند و در سال ۱۳۴۱

به قم هجرت نمود و دوره سطح را در محضر اساتید مجرب به پایان رسانید (ر.ک: خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۸۴۴). جعفری‌نیا ده‌ها مقاله و چندین کتاب در موضوعات تفسیری و علوم قرآنی تالیف کرده که می‌توان از کتاب «سیری در علوم قرآن»، «پژوهشی درباره صابین»، «رسم‌الخط مصحف»، «سیمای امام علی علیه السلام در قرآن»، «تفسیر سوره یوسف»، «تفسیر سوره انعام»، «تاریخ اسلام از منظر قرآن» یاد کرد، اما مهم‌ترین اثر وی کتاب «تفسیر کوثر» است که در ۱۲ جلد به زبان فارسی (صفحه شخصی ایشان در پایگاه اندیشوران حوزه) طی ۲۲ سال نگاشته است. نشر آن از سال ۱۳۶۶ آغاز شد و در سال ۱۳۹۸ش دوره کامل آن رونمایی گردید. او خود در توصیفی کلی نسبت به روش این تفسیر گفته که تفسیری اجتهادی است و در آن از تفسیر قرآن به قرآن، تدبر در آیات و اقوال مفسران و روایات استفاده شده است (بی‌نام، خبرگزاری رسا، ۱۳۹۸).

شیوه مؤلف در نگارش متن تفسیر بدین گونه است که نخست متن یک یا چند آیه هم موضوع را آورده و به فارسی ترجمه می‌کند؛ آن‌گاه نکات ادبی مربوط به آن آیه یا آیات را به طور مستقل بیان می‌کند و طی آن به شرح و توضیح واژه‌های مشکل و بیان اعراب بعضی از کلمات و جملات می‌پردازد. پس از آن وارد تفسیر آیات شده، مطالبی را که برای توضیح آیه لازم می‌داند بیان می‌کند و اگر شأن نزولی بوده که در فهم آیه تأثیر دارد آن را نیز می‌آورد (جعفری، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۷).

اثر مهم دیگر او «تفسیر آیات مشکل قرآن» است که در سال ۱۳۹۴ در یک جلد به زبان فارسی منتشر شده و در آن ۳۵ آیه مشکل را مشروحاً بحث و بررسی تفسیر شده و به شبهات ممکن در هر مورد پاسخ داده است.

سید احمد خاتمی (تولد: ۱۳۳۹)

ایشان در سمنان متولد شده و سال ۱۳۵۱ تحصیل علوم اسلامی را در حوزه سمنان آغاز کرده و در سال ۱۳۵۴ به حوزه علمیة قم هجرت کرده است. وی در تفسیر شاگرد آیت‌الله مشکینی و آیت‌الله خزعلی بوده است (صفحه شخصی ایشان در پایگاه اندیشوران حوزه؛ خاتمی، قنبری، ۱۳۸۳). از ایشان کتاب‌های «سیمای نفاق در قرآن»، «مدیریت در قرآن و حدیث»، «بعاد جنگ در قرآن و حدیث» و «شایعه از نظر قرآن و حدیث» با سبک تفسیر موضوعی منتشر شده (ر.ک: پایگاه اینترنتی ویکی فقه، مدخل سید احمد خاتمی)، اما مهم‌ترین فعالیت تفسیری ایشان، برگزاری کلاس تفسیر قرآن به صورت مستمر از سال ۱۳۶۷ تاکنون (آرشیو صوتی کلاس‌ها تا سال ۱۴۰۱ش در پایگاه اینترنتی eshia.ir در دسترس است) در مدرسه فیضیه قم برقرار بوده (پایگاه رسمی جامعه مدرسین حوزه علمیة قم) و علاوه بر مباحث موضوعی فوق موفق به تفسیر جزء سی‌ام و هفت جزء اول قرآن شده و مشغول تفسیر جزء هشتم (سوره انعام) است (ر.ک: پایگاه اینترنتی ویکی فقه، مدخل سید احمد خاتمی). صوت تمامی این درس‌ها به صورت ضبط شده موجود است (صفحه شخصی ایشان در پایگاه اندیشوران حوزه).

سید محمد مهدی میرباقری (تولد: ۱۳۴۰)

ایشان در قم متولد شده و در حوزه علمیّه قم مشغول به تحصیل و سپس تحقیق و تدریس بوده است (صفحه شخصی ایشان در پایگاه اندیشوران حوزه). از آثار قرآنی وی، کتاب «**ناملات قرآنی در پرتو معارف اهل بیت**» است که در تفسیر ترتیبی برخی سوره‌های قرآن است. تاکنون پنج جلد از این کتاب منتشر شده و مباحث مطرح شده در هر جلد به شرح زیر است: جلد اول: مقام بسم‌الله و تفسیر سوره کافرون؛ جلد دوم: تفسیر سوره‌های عصر، تکوین و همزه؛ جلد سوم: تفسیر سوره‌های فیل، ایلاف، انسان، کوثر و فجر؛ جلد چهارم: تفسیر سوره‌های ضحی و انشراح؛ جلد پنجم: تفسیر سوره‌های فلق، ناس، مسد و نصر. بررسی کلی محتوای این کتاب نشان می‌دهد میرباقری تلاش کرده تا در گفتارهای تفسیری خود، بعد از تبیین چارچوب کلی سوره‌ها مبتنی بر نگاه علامه طباطبائی و بزرگان دیگر، با تکیه بر معارف اهل‌بیت و روایات تفسیری، طرح کلان‌تری از پیوستار و سیر سوره‌ها و فرازهای آنها را با توجه به معنای باطنی آیات ارائه دهد. وی در این رویکرد سعی کرده تا آیات در سوره‌ها بر اساس مبانی توحید و ولایت معصومین معنا و تفسیر شود و اغراض فردی و اجتماعی سوره‌ها و معانی تاریخی آن‌ها تبیین گردد.

محمدعلی رضایی اصفهانی (تولد: ۱۳۴۱)

ایشان در رهنان اصفهان متولد شد و سال ۱۳۶۱ در حوزه علمیّه اصفهان تحصیل خود را آغاز کرد و سپس در ۱۳۶۹ وارد حوزه علمیّه قم گردید. او در مرکز تخصصی تفسیر حوزه هم وارد شده و نیز مدتی در دانشگاه آزاد اسلامی در رشته علوم قرآن درس خوانده است. مهم‌ترین اثری که او در تألیف و تدوین آن مشارکت داشته و حاصل تلاش و کار جمعی تعدادی از دانشوران حوزه قم است، کتاب «**تفسیر قرآن مهر**» به زبان فارسی در ۲۲ جلد است (پایگاه رسمی محمدعلی رضایی اصفهانی). به گفته ایشان ویژگی بارز این تفسیر، شیوه نوین آن در عرضه مطالب قرآنی برای استفاده بهتر آنها از سوی نسل جوان عصر حاضر است، لذا مطالب کتاب با نثری روان و رسا و به‌دور از اصطلاحات علمی و فنی نگارش شده است. از ویژگی‌های این کتاب به گفته تدوین‌کنندگان، این است که نکات تفسیری امام خمینی^ع را از آثار ایشان جمع‌آوری کرده و به تناسب تفسیر آیات از آن‌ها را آورده است. کتاب مشتمل بر مقدمه ای در حدود ۱۲۰ صفحه است که اجمالی از مباحث علوم قرآن و مباحث مرتبط با روش فهم و مبانی تفسیر قرآن در آن بیان شده است (رضایی اصفهانی، خبرگزاری مهر، ۱۳۸۹). جلد نخست این تفسیر در سال ۱۳۸۸ منتشر گشته است. ترجمه ای از قرآن نیز از این تفسیر استخراج شده که مترجمانش آن را نخستین ترجمه جمعی قرآن می‌دانند (پایگاه رسمی دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی).

عبدالکریم بهجت‌پور (تولد: ۱۳۴۴)

ایشان در دزفول زاده شد و در سال ۱۳۶۰ تحصیل علوم اسلامی را در یکی از مدارس علمی زادگاهش آغاز کرد و

سپس برای ادامه تحصیل به تهران و بعد به حوزه علمیة قم عزیمت کرد. وی علاوه بر دروس متداول فقه و اصول، در مرکز تخصصی تفسیر حوزه نیز درس خوانده است.

ایشان معتقد به تفسیر قرآن به شیوه تنزیلی (تفسیر آیات و سوره به ترتیب نزول) است (صفحه شخصی محقق در پایگاه مگیران) و در جهت تنقیح و توسعه مباحث نظری این شیوه تلاش کرده و بر این مبنا اثری تفسیری با عنوان «همگام با وحی» تألیف و منتشر کرده است. اولین جلد این کتاب در سال ۱۳۸۶ منتشر شده (همان) و تاکنون هشت جلد از این تفسیر به چاپ رسیده است و گویا جلد نهم آن در حال نگارش است و مطابق پیش‌بینی مؤلف تفسیر سوره‌های مکی که ۸۶ سوره از سوره‌های قرآن را دربرمی‌گیرد، در ده جلد انجام شود (سلطانی، پایگاه خبرگزاری قرآنی ایکن، ۱۳۹۸). بهجت‌پور معتقد است شیوه‌ای که در تفسیر آیات بر اساس ترتیب نزول به کار گرفته، فواید متعددی دارد و در مقدمه تفسیر خود به تفصیل به این فواید پرداخته است (همان). به گفته ایشان، در تفسیر تنزیلی خوانندگان، از فضای ترتیب نزول فاصله می‌گیرند و به رویکردهای تربیتی - هدایتی قرآن توجه می‌کنند و به تفصیل بر انسجام میان بخش‌های هر سوره واقف می‌شوند. او تأکید می‌کند که در کتاب «همگام با وحی»، ضمن تفسیر آیات و سوره، به برخی شبهات کلامی - تاریخی و نظایر آن نیز توجه کرده است (بهجت‌پور، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۳۹ و ۱۴۰).

آثار دیگری که وی در جهت تبیین و تثبیت مبانی این سبک تفسیری عرضه کرده عبارت‌اند از «ساخت‌نامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم»، «درآمدی بر اصول تحول فرهنگی با الهام از نزول تدریجی قرآن» و «روش فرهنگ‌سازی پویش اسلامی در قرآن». از دیگر آثار قرآنی او «تفسیر فریقین؛ تاریخ، اصول و منابع»، «نفوذی‌ها در قرآن» و «تحریف‌ناپذیری قرآن» است.

آثار تفسیری موضوعی یا ترتیبی فراوانی هم به شکل تک‌نگاری در سده اخیر توسط فضلا و دانش‌آموختگان حوزه علمیة قم نوشته شده است که صرفاً از باب نمونه به دو کتاب «تفسیر سوره حمد» نوشته سیدجلال‌الدین آشتیانی و تفسیر مبین تألیف سیدعلی غیوری اشاره می‌کنیم. اما گزارش این گونه آثار و معرفی نویسندگان آنها، مقاله مستقل دیگری می‌خواهد که امید است برخی پژوهشگران به نگارش آن اهتمام ورزند.

نتیجه‌گیری

بررسی تلاش‌های تفسیری عالمان حوزه علمیة قم در صد سال اخیر نشان می‌دهد که در این دوران، مفسران فاضل و برجسته‌ای در دامان حوزه علمیة قم پرورش یافته و آثار تفسیری فاخر و ارزشمند فراوانی را با رویکردها، روش‌ها و سبک‌های متفاوت و متعدد همراه با نوآوری‌ها در حوزه قم تألیف کرده‌اند.

سیر تاریخ تألیف این آثار، گویای آن است که هر چه از زمان بازتأسیس حوزه علمیة قم به انتهای سده نزدیک می‌شویم، همزمان با محکم‌تر شدن پایه‌ها و پایگاه علمی حوزه قم، روند گرایش به دانش تفسیر و فعالیت‌های علمی در این رشته از جهت گستره و عمق و کمیت و کیفیت به صورت چشمگیری افزایش می‌یابد و بعد از پیروزی

انقلاب اسلامی زمینه برای آموزش و پژوهش این رشته به نحو مناسبی فراهم‌شده و رشد و جهش قابل توجهی را در این باره شاهد هستیم و همچنان نیز ادامه دارد.

اما ناظر به آینده باید گفت، عظمت، عمق و کرانه‌های ناپیدای معارف قرآن از یک سو، و رشد حیرت‌انگیز یافته‌های علمی بشر در علوم و فنون مختلف و پیدایش پرسش‌های جدید بسیار درباره قرآن و برای عرضه به آن از سوی دیگر، اقتضا دارد تلاش مضاعفی در عرصه و رشته تفسیر قرآن صورت گیرد و کم و کیف این نوع از فعالیت علمی پایه و اصیل اسلامی، گسترش و عمق لازم و کافی پیدا کند و به تناسب ظهور ابزارها و تکنیک‌ها و بسترهای آموزشی و پژوهشی جدید، مراکز و مؤسسات تخصصی تفسیری نیز توسعه و ارتقا یابد. با این وصف انتظار می‌رود آینده این دانش اسلامی در عرصه دستاوردهای آموزشی و پژوهشی، بسی درخشان‌تر از گذشته آن باشد.

منابع

- استادی، رضا، ۱۳۸۹، «تفسیر اثنی‌عشری و مؤلف آن»، *آینه پژوهش*، ش ۱۲۲، ص ۳۶-۳۱.
- اشراقی، شهاب‌الدین، ۱۳۹۲، *سخن حق*، عروج، تهران.
- امین، محمدرضا، ۱۳۷۵، «اصول و مبانی تفسیر «الفرقان»»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۷ و ۸، ص ۲۸۲-۳۰۵.
- انصاری قمی، ناصرالدین، ۱۳۸۸، *اختران فضیلت*، قم، دلیل ما.
- انصاریان، حسین، بی‌تا، *تفسیر حکیم*، قم، دار العرفان.
- ایازی، سیدمحمدعلی، ۱۳۷۳، *المفسرون حیاتهم و منهجهم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____، ۱۳۷۸، *تساخت‌نامه تفاسیر*، رشت، کتاب مبین.
- _____، ۱۳۸۴، *تفسیر قرآن مجید برگرفته از آثار امام خمینی*، تهران، عروج.
- بابایی، رضا، ۱۳۹۳، *درنگی در زندگی آثار و اندیشه‌های آیت‌الله محمد مهدی آصفی*، قم، بوستان کتاب.
- بحرینی، زینت، ۱۳۹۲، «روش تفسیری آیت‌الله صادقی تهرانی در تفسیر «الفرقان» و توضیح و تبیین ایشان پیرامون «مواقع النجوم»»، در: *مجموعه مقالات همایش بیداری قرآنی در تاریخ معاصر*، قم.
- بهجت‌پور، عبدالکریم، ۱۳۹۰، *همگام با وحی*، قم، تمهید.
- بی‌نام، ۱۳۶۴، «به یاد عالم بارخ آیت الله حاج میرزا محمد تقی تهرانی»، *کیهان فرهنگی*، ش ۱، ص ۳۴-۳۵.
- بی‌نام، ۱۳۸۶، «کتابشناسی شهید بهشتی»، *سوره اندیشه*، ش ۳۳، ص ۷۳-۸۰.
- بی‌نام، ۱۳۹۴، «تألیفات فارسی و عربی حضرت آیت‌الله العظمی دکتر محمد صادقی تهرانی»، در: *مجموعه مقالات همایش بیداری قرآنی در تاریخ معاصر*، تهران.
- بی‌نام، ۱۳۹۷، «علامه شیخ محمد کرمی»، *رایحه*، ش ۱۳۹، ص ۵۸-۷۰.
- بی‌نام، ۱۳۹۸، *آیین رونمایی از تفسیر کوثر*، خبرگزاری رسا.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حضرت آیت‌الله کربیمی چهرمی، <https://karimijahromi.ir>
- پایگاه اطلاع‌رسانی حدیث شیعیه، <https://hadith.net>
- پایگاه اندیشوران حوزه، <https://andishvaran.ir>
- پایگاه بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید دکتر بهشتی، <https://Beheshti.org>
- پایگاه بین‌المللی همکاری‌های خبری شیعیه، <https://shafaqna.com>
- پایگاه جامع امام خمینی‌ره، <https://emam.com>
- پایگاه خبرگزاری بین‌المللی قرآن، <https://iqna.ir>
- پایگاه خبرگزاری جمهوری اسلامی، <https://irna.ir>
- پایگاه خبرگزاری رسا، <https://rasanews.ir>
- پایگاه خبرگزاری رسمی حوزه علمیة قم، <https://hawzahnews.com>
- پایگاه خبرگزاری کتاب ایران، <https://ibna.ir>
- پایگاه خبری صاحب‌خبر، <https://sahebkhbar.ir>
- پایگاه دانشنامه اسلامی، <https://wiki.ahlolbait.com>
- پایگاه راسخون، <https://rasekhoon.net>
- پایگاه رسمی آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب، <https://khamenei.ir>
- پایگاه رسمی آیت‌الله محمد محمدی ری‌شهری، <https://reyshahri.ir>
- پایگاه رسمی جامعه مدرسین حوزه علمیة قم، <https://jameehmodarresin.org>
- پایگاه رسمی حسین انصاریان، <https://erfan.ir>

پایگاه رسمی دکتر سیدیحیی یشری، <https://yasrebi.org>

پایگاه رسمی دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، <https://rezaeesfahani.com>

پایگاه مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور، <https://noorsoft.org>

پایگاه مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، <https://allamehmostafavi.com>

پایگاه مرکز نشر آثار و اندیشه‌های حضرت آیت‌الله سیدعلی محمد دستغیب، <https://dastgheibqoba.info>

پایگاه مگیران بانک اطلاعات نشریات کشور، <https://magiran.com>

پایگاه مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر، <https://imamsadr.ir>

پرتال امام خمینی وابسته به دفتر تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه الله، <https://imam-khomeini.ir>

پورحمودیان، سیدضیاءالدین، ۱۴۰۲، **گفت‌وگو با خبرگزاری فارس**.

پویا، حسن و محسن قرائتی، ۱۳۷۵، «گفتگو با حجت الاسلام و المسلمین قرائتی»، **بینات**، ش ۹، ص ۱۰۸-۱۲۱.

پویا، حسن و محمدمهدی آصفی، ۱۳۷۶، «گفتگو با آیت الله محمد مهدی آصفی»، **بینات**، ش ۱۳، ص ۹۴-۱۰۷.

تقفی تهرانی، محمد، ۱۳۹۸ق، **تفسیر روان جاوید**، چ سوم، تهران، برهان.

جعفری، یعقوب، ۱۳۷۶، **تفسیر کوثر**، قم، هجرت.

جعفری، سیدمحمدمهدی، ۱۳۷۵، **دانشنامه جهان اسلام (زیر نظر غلامعلی حداد عادل)**، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی.

_____، ۱۳۸۹، **آیت‌الله طالقانی و تفسیر پرنوی از قرآن**، تهران، خانه کتاب.

حسینی شاه‌العظیمی، حسین، ۱۳۶۳، **تفسیر اثنا عشری**، تهران، میقات.

حسینی بهشتی، سیدمحمد، ۱۳۸۶، «شور شگرف حق باوری شهید بزرگوار آیه الله بهشتی قدس سره در آینه‌ی روایت خویش»، **مطالعات قرآنی**

نامه جامعه، ش ۳، ص ۳۸-۴۳.

خاتمی، احمد و وحید قنبری راد، ۱۳۸۳، «گفتگو با استاد سید احمد خاتمی»، **زال و وحی**، ش ۸، ص ۷-۱۱.

خبرگزاری موج، <https://mojnews.com>

خرمشاهی، بهاء‌الدین، ۱۳۷۷، **دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی**، تهران، دوستان - ناهید.

خزعلی، ابوالقاسم، ۱۳۷۵، «گفتگو با حضرت آیت‌الله حاج شیخ ابوالقاسم خزعلی»، **بینات**، ش ۱۱، ص ۷۲-۸۹.

دانشنامه آزاد ویکی پدیا؛ متعلق به سازمان غیرانتفاعی بنیاد ویکی‌مدیا، <https://Wikipedia.org>

دانشنامه تخصصی ویکی نور، وابسته به مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، <https://wikinoor.ir>

دانشنامه ویکی‌شیعه، وابسته به مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام، <https://wikishia.net>

دانشنامه ویکی‌فقه، دانشنامه فقه و اصول و علوم حوزوی زیر نظر پژوهشکده باقر العلوم رحمه الله، <https://wikifeqh.ir>

دهقان، اکبر ۱۳۹۲، **تفسیر نسیم رحمت**، چ دوم، قم، حرم.

رجایی، طاهر، ۱۳۸۸، «روش آیت‌الله معرفت» در «التفسیر الأثری الجامع»، **پژوهشهای قرآنی**، ش ۵۹ و ۶۰، ص ۳۵۲-۳۸۲.

رستگار جویباری، یعسوب‌الدین، ۱۳۵۷، **تفسیر البصائر**، قم، المطبعة الاسلامیه.

رضایی اصفهانی، **تفسیر قرآن «مهرو» تلاشی برای فهم آیات الهی از سوی جوانان**، مصاحبه خبرگزاری مهر ۸ شهریور ۱۳۸۹.

زعفرانی‌زاده، سعید، ۱۳۷۵، **دانشنامه جهان اسلام**، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی.

سامانه جامع استاد شهید مطهری، بنیاد علمی و فرهنگی استاد شهید مطهری، <https://motahari.ir>

سحجانی، جعفر، ۱۳۸۲، «کلام اسلامی»، **پیام تسلیت**، ش ۴۵، ص ۱۲۴-۱۲۵.

سفیر سبز، پایگاه رسمی آیت‌الله زین‌العابدین قربانی، <https://safiresabz.ir>

سلطانی، محمد، ۱۳۹۸، **گزارشی از روند نگارش تفسیر همگام با وحی**، پایگاه خبرگزاری قرآنی ایکن.

شجری، رضا و الهام عربشاهی کاشی، ۱۴۰۱، «بررسی تحلیلی روش تفسیری شیخ حسن صراف‌زاده کاشانی در تفسیر الهادی الی الحق المبین».

پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ش ۲۱، ص ۲۱۹-۲۳۹.

شکوری، ابوالفضل، ۱۳۷۶، **برگ سبز، مروری بر زندگی و روش تفسیری آیت‌الله شهید سید مصطفی خمینی رحمه الله**، **بینات**، ش ۱۵، ص ۵۰-۶۷.

شهیدی صالحی، عبدالحسین، ۱۳۶۰، *تفسیر و تفاسیر شیعیه*، تهران، حکمت.

صادقی تهرانی، محمد، ۱۳۹۲، «مختصری از زندگینامه آیت‌الله‌العظمی دکتر محمد صادقی تهرانی رحمه الله»، در: *مجموعه مقالات همایش*

بیداری قرآنی در تاریخ معاصر، تهران.

_____، ۱۴۰۵ق، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه*، بیروت، مؤسسه الوفا.

صادقی نبوی، رقیه و فاطمه وجدی، ۱۳۸۹، «روش تفسیری «پرتوی از قرآن»»، *تاریخ معاصر ایران*، ش ۵، ص ۱۰۴-۸۵.

طالقانی، سیدمحمود، ۱۳۹۰، «من بی‌خبر از خویشم؛ زندگی‌نامه خودنوشت آیت‌الله طالقانی»، در: *همایش ابودر زمان آیت‌الله محمود*

طالقانی، تهران.

عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، ۱۳۷۷، *طبقات مفسران شیعیه*، چ دوم، قم، نوید اسلام.

علیزاده، حسین، ۱۳۹۲، «گزارشی از پیام وحی؛ نگاهی به کارنامه قرآن پژوهی و ترجمه قرآن استاد دکتر محمد صادقی ره»، در: *مجموعه مقالات*

همایش بیداری قرآنی در تاریخ معاصر، تهران.

فرزانه، محمداقبر، محمد محمدی ری شهری، ۱۳۹۸، *سخنرانی در مراسم رونمایی از تفسیر سوره برائت مقام معظم رهبری*، خراسان.

فنفور مغربی، حمید، ۱۳۷۸، «نگاهی اجمالی به روش تفسیری شهید مطهری»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۱۷ و ۱۸، ص ۲۳۴-۲۵۵.

قرائتی، محسن، زندگی‌نامه خودنوشت، پایگاه مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، <https://gharaati.ir>

قربانی لاهیجی، زین‌العابدین، ۱۳۸۰، *تفسیر جامع آیات الاحکام*، چ دوم، تهران، سایه.

قرشی، سیدعلی اکبر، ۱۳۷۴، «مصاحبه با استاد سیدعلی اکبر قرشی»، *بینات*، ش ۵، ص ۹۸-۱۰۹.

کریمی حویزی، محمد، ۱۴۰۲، *التفسیر لکتاب الله المنیر*، قم، علمیه.

لسانی فشارکی، محمدعلی، ۱۳۷۶، *تفسیر روحانی*، تهران، عروج.

محقق، محمداقبر، ۱۳۷۱، «بازشناسی دانش‌های قرآنی در گفتگو با دکتر محمداقبر محقق»، *کیهان فرهنگی*، ش ۸۷، ص ۱۱۵.

مشکینی، علی و رضا استادی، ۱۳۹۲، *تفسیر روان*، قم، دارالحدیث.

مصطفوی، حسن، ۱۳۸۰، *تفسیر روئسن*، تهران، کتاب.

معرفت، حامد، ۱۴۰۳، «شخصیت‌های برجسته علوم قرآنی حوزه علمیه قم در سده اخیر، آیت‌الله محمدهادی معرفت»، در: *مجموعه مقالات*

همایش سده حوزه، قم.

معرفت، محمدهادی، ۱۳۷۹، *التفسیر و المفسرون*، قم، مؤسسه فرهنگی التمهید.

یثربی، سیدیحیی، مصاحبه با استاد سیدیحیی یثربی، خبرگزاری مهر، <https://mehrnnews.com>